

—Նախ քան այդ մտքի հետ ընտելանալա, պատասխանեցի ես,—ինձ հարկաւոր է աւելի մօտիկից ճանաչել այն Բոստոնը, ուր ես ընկել եմ պատահմամբ Տանիքի վրա եղած ժամանակ դուք ինձ ասացիք, որ թէև մի հարիւր տարի է անցել ձեր ժամանակից մինչև այսօր, բայց այնքան փոփոխութիւններ են եղած, որ չեն պատահած նախկին հազարաւոր տարիներում։ Ձեր ասածն ապացուցանում էր հէնց քաղաքն ինքը, որ ընկած էր աչքիս առջև։ Սակայն շատ ցանկալի է իմանալ, թէ յատկապէս որպիսի փոփոխութիւններն են գլխաւորները։ Հէնց սկսեմք նրանից, թէ դուք ինչպէս վճռեցիք արդեօք բանւորական հարցը։ 19-դ դարում այդ խնդիրը դառել էր առասպելական սֆինքսի հանելուկը, և վերջին ժամանակներում, սֆինքսն սպառնում էր կուլ տալ հասարակութեանը, որովհետև իր հանելուկի պատասխանը չէր ստանում։ Եթէ դուք լուծել էք այդ հանելուկը, ապա արժէր, որ հարիւր տարի քննադատեի ես, այդ լուծումը տկանջովս լսելու համար։

—Որովհետև մեր օրերում բանւորական հարց չկայ այլևս, պատասխանեց բժիշկը,—և չի էլ կարող ծագել այդպիսի հարց, ես ենթադրում եմ ուրեմն, որ մենք վերջնականապէս լուծել ենք այդ հանելուկը և ոչ մի սֆինքսից երկիւղ չունինք այլևս։ Ձեր հասարակութիւնն արժանի էր սֆինքսի կուլ գնալուն, քանի որ անկարող էր մի այդքան պարզ հանելուկ լուծելու։ Հանելուկի լուծումը արդիւնաբերութեան զարգացման բնական հետևանքն էր։ Հասարակութեանը մնում էր միայն ընդունել այդ զարգացման օրէնքը։

—Կարող եմ ձեզ հաւատացնել, որ այն ժամանակ, երբ ես քնեցի ու այլևս վեր չկացայ, հասարակութիւնը չէր ընդունում բանւորների շարժման օրինաւորութիւնը։

—Կարծեմ դուք քնել էնք 1887 թւականին։

—Ուղիղ 1887 թւականի մայիսի 3-ին։

—Խօսակիցս մտախոհ կերպով սկսեց երեսիս նայել։

—Եւ դուք պնդում էք, ասաց նա վերջապէս, որ նոյն իսկ այդ ժամանակ դեռ չգիտէին, թէ սրպիսի վախճանի է մօտենում հասարակութիւնը։ Սա հաւատում եմ ձեզ բոլորովին։ Պատմաբաններից շատերն են ակնարկութիւն անում ձեր ժամանակի տարօրինակ կուրուքեան մասին։ Թէ նրանք անկարող էին բացատրել իրանց ժամանակի երևոյթները, այդ արդէն ապացուցւած իրողութիւն է։ Ես շատ շնորհակալ կը լինեմ,

եթէ դուք ինձ մի պարզ գաղափար տաք, թէ 1887 թւականի զարգացած մարդիկը որպիսի գաղափար ունէիք հասարակութեան վիճակի և ձգտումների մասին: Ձէ որ դուք կը զգայիք անշուշտ, որ ամենուրեք և ամեն ժամանակ տեղի ունեցող արդիւնարեքական և սոցիալական անկարգութիւնները, բոլոր դասակարգերի մէջ տիրող անբաւականութիւնը, մարդկութեան ընդհանուր խեղճութիւնն ու անհաւասարութիւնը կանխագուշակ նշաններ էին խոշոր փոփոխութեան:

— Ի հարկէ, մենք այդ բոլորն իմանում էինք, մենք զգում էինք, որ հասարակութեան նաւը կորցրել է իր խառիս-խը և նրան խորտակելու վտանգ է սպառնում, բայց թէ այդ կը պատահի՞ անպատճառ, թէ ոչ, այդ մասին ոչ ոք չէր կարող իմանալ, չնայած որ ամենքն էլ վախեցնում էինք ստորջրեայ ապառաժներից:

— Այդու ամենայնիւ, պատասխանեց բժիշկը, — հոսանքը շատ որոշ էր և բաւական էր միայն մի քիչ աւելի ուշադրութեամբ դիտել, որ տեսնէիք, թէ նաւը դէպի ապառաժները չի դիմում, այլ դէպի աւելի ապահով խոր ջրերը:

— Կարող եմ ասել, պատասխանեցի ես, — հէնց այն ժամանակ, երբ ես ընկղմեցի մագնիսական խոր քնի մէջ, ապագան այնպիսի մոռայլ կերպով էր ներկայանում մեզ, որ ես չէի զարմանալ, եթէ այսօր ձեր տան վերևից մի փառաբար քաղաքի տեղ, քարերի ու մամռապատ աւերակների մի կոյտ ցոյց տայիք: Մեզնում մի առած կար այն ժամանակ, որ ասում էր՝ «Աւելի լաւ է յետ նայել, քան թէ առաջ մտիկ տալ»: Այս առածի նշանակութիւնը ես հիմա աւելի լաւ եմ հասկանում, քան թէ երբեքից:

Բժիշկ Լիտը լսում էր ինձ խոր ուշադրութեամբ և երբ վերջացրի խօսքս, մտախոհ կերպով գլխով արաւ:

— Ձեր ասածները հաստատում են մեր պատմաբան Ստորիտտի կարծիքները ձեր ժամանակի հասարակութեան մրտաւոր վիճակի մասին, ասաց բժիշկը: Ստորիտտի՝ ասելը՝ թէ ձեր ժամանակի մարդկանց մտքերը չփոթւած և խանգարւած են եղել, մեզ թւում էր մի չափազանցութիւն, բայց հիմա ձեր վկայելը ցոյց է տալիս, որ նրա ասածի մէջ ոչ մի չափազանցութիւն չկայ: Բոլորովին բնական է, որ անցողական շրջանը աչքի ընկնի իր յուզմունքներով ու խռովութիւններով, բայց քանի որ դրանց բոլորի ձգտումները շատ պարզ էին, բնակա-

Նապէս պէտք էր հասկացող մարդկանց վրա տրէր ոչ թէ երկիր, այլ յոյս, որ հետեանքը շատ լաւ էր լինելու և ոչ թէ վատ:

—Դուք դեռ չասացիք, թէ ինչպէս լուծեցիք հանելուկը, յիշեցրի ես:—Ինչ համար հետաքրքրական է իմանալ, թէ այն խաղաղութիւնն ու բարեկեցութիւնը որ վայելում էք դուք, ինչ դէպքերի գորութեամբ կարողացան հետեանքը լինել իմ ժամանակ դոյութիւն ունեցող շարժումների:

Այստեղ տանտէրս ընդհատեց ինձ սիգար առաջարկելով: Նրբ սիգարներս՝ վառեցինք, նա շարունակեց:

—Քանի որ ձեր քունը չի տանում, ես կաշխատեմ փոքր թէ շատէ գաղափար տալ ձեզ մեր այժմեան արդիւնաբերութեան ձևի մասին, բայց առաջ դուք ինձ պատասխանեցէք. ժր շարժման էիք դուք աւելի մեծ նշանակութիւն տալիս:

—Ի հարկէ գործադուլներին, պատասխանեցի ես:

—Ինչն էր գործադուլներն այդքան սոսկալի դարձնում:

—Բանւորական մեծ ընկերութիւնները:

—Իսկ այդ բանւորական միութեան նպատակն ինչն էր:

—Բանւորները կարծում էին, որ իրօք միայն հաւաքական ուժով կարող են իրանց իրաւունքները ձեռք բերել խոշոր ընկերութիւններից:

—Հէնց բանն էլ այդ է: Նրանց շարժման գաղտնիքը հէնց այդտեղ էլ պէտք էր օրոնել, այսինքն կապիտալի կենտրոնացման մէջ: Որք հազար վաճառականի տեղ լոյս է ընկնում միայն մէկ վաճառական հազարի չափ, կարողութիւն ունեցող, երբ հազար արհեստանոցի տեղ լոյս է ընկնում միայն մէկ գործարան, երբ հազար մարդու կատարած գործը կատարում է միայն մէկ մարդ, ինչ վիճակի մէջ կընկնին այդ հազարները: Չէ որ նրանք ամենքն էլ կը մնան քաղցած: Քանի որ չկար գործարանական արդիւնաբերութիւն, նոյն արդիւնաբերութիւնովն ապրում էին հազարաւոր տներ: Ուրեմն մէկ հատ արդիւնաբերական գործարանը հազարաւոր տների կործանման պատճառ է դառնում: Բոլոր փոքրութիւնները կուլ են գնում խոշորների մէջ: Սա ինքն է կապիտալի կենտրոնացումը: Նրբ մարդիկ այլևս չէին կարող իրանց կուլէկներով միլիոնների դէմ մրցել, երբ որ չէին կարող այլ ևս իրանց ձեռքի ուժով ահուկի մեքենաների դէմ մրցել, ինչ ելք էր մնում նրանց, եթէ ոչ միանալ և հաւաքական ուժով բողոքել:

այդ իրաւունքի կերպարանք ստացած անիրաւութեան դէմ։
 Եկապիտալի կենդրոնացումից առաջ, երբ վաճառակա-
 նութիւնն ու արդիւնաբերութիւնը կատարուում էին բազմա-
 թիւ մանր ձեռնարկութիւնների և մանր կապիտալների օգնու-
 թիւնով, այդ ժամանակ բանւոր անհատը աւելի մեծ նշանա-
 կութիւն ունէր, և ոչ մի կախումն չուներ իրան գործ տուղից։
 Այն ժամանակ, երբ փոքր դրամագլխով և մի նոր յղացած
 մօդով կարող էր մարդ մի անկախ և ինքնագլուխ գործ ըս-
 կսել, այդ ժամանակ իրանք բանւորներն էլ էին գործի տէ-
 րեր դառնում։ Այդ ժամանակ բանւորական միութիւնները
 պէտք չկար, իսկ ընդհանուր գործադուլների մասին երազել
 անգամ չէին կարող։ Բայց երբ սկսեց խոշոր կապիտալները
 կենդրոնացումը, այն ժամանակ ամեն ինչ սկսեց ուրիշ կեր-
 քաւանք ստանալ։ Ամեն մի բանւոր, որ առաջ փոքրիկ գոր-
 ծարանատիրոջ համար մեծ նշանակութիւն ունէր, խոշոր ար-
 դիւնաբերութեան տիրոջ համար կորցրեց իր առաջնայ նշանա-
 կութիւնն էլ, ուժն էլ, իսկ առանձին գործի տէր դառնալը
 բոլորովին անհնարին դարձաւ։ Այդ ժամանակից սկսած ինք-
 նապաշտպանութիւնը նրան ստիպեց, որ սերտ կերպով կապւի
 իր վիճակակից ընկերի հետ։

Պատմութիւնը յիշում է այդ չըջանի մասին, թէ որպիսի
 գործող բողոքներ էին լինում կապիտալի կենդրոնացման դէմ։
 Կարծում էին որ կապիտալի կենդրոնացումը պատրաստում է
 մարդկութեան համար մի այնպիսի ստրկական վիճակ, որի մէջ
 երբէք եղած չէր նախնի դարերում։ Սնթագրում էին, որ խո-
 շոր կապիտալների տէրերը պատրաստում էին բաւական բան-
 ւորների համար մի այնպիսի բռնակալական լուծ, որի մէջ դեռ
 լծւած չէր ոչ մի կենդանի, ուր մնաց թէ մարդը։ Մի դատարկ
 նայածք ձգելով անցեալի այդ չըջանի վրա, մենք շատ ընա-
 կան ենք գտնում նրանց յուսահատութիւնը։ Պէտք է խոստոյ-
 վանել, որ իրաւի մարդկութեանը երբէք մի այդպիսի սոսկալի
 վիճակ չի եղել սպառնալիս, որպիսին սպառնում էր հաւաքական
 կապիտալի դարեչրջանը։

Ձնայնիով իր լէմ բարձրացրած աղաղակներին արդիւ-
 նաբերական մենալաճառութիւնը զօրանում էր աւելի և աւել-
 լի։ Միացեալ Նահանգներում, ուր արդիւնաբերութեան այդ
 հոսանքը աւելի մեծ ընդարձակութիւն ստացաւ քան թէ Եւրո-
 պայում անցեալ դարի վերջին քառորդում, բոլորովին անհնա-

քին էր դարձել մի նշանաւոր գործ սկսել արդիւնաբերութեան այս կամ այն ճիւղի մէջ, առանց խոշոր կապիտալի օգնութեան: Նոյն դարի վերջին տասը տարուամբ բոլոր մանր ձեռնարկութիւնները, որոնք մնացել էին վաղեմի դարերից բոլորովին մոռացւեցան: Դրանք դարձան խոշոր կապիտալների պատառաքոյծները. մանր ու խոշոր միւսերի օրն ընկնելով թաղ կացան իրանց բներումն ու անկիւններումը, որ չնկատուեն ոչ ոքից և մի կերպ անց կացնեն իրանց սև օրերը: Բոլոր երկաթուղիները մի քանի խոշոր սինդիկատների ձեռքն էին ընկել: Արդիւնաբերութեան բոլոր նշանաւոր ճիւղերը դառնում էին սինդիկատների կարգադրութեան տակ: Սինդիկատ էր անւանուում խոշոր արդիւնաբերողների ընդհանուր դաշնակցութիւնը: Ինչպէս բանւորները իրանց ընդհանուր շահի համար միութիւն էին կազմում իրար մէջ, այսպէս էլ խոշոր կապիտալ ունեցող արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերի ներկայացուցիչները իրար մէջ մի միութիւն էին կազմել, որ և անւանուում էր սինդիկատ: Ինչպէս բանւորները՝ խօսք-մէկ արած՝ գործադուլ էին անում հակառակ սինդիկատների, նրանք էլ դարձեալ խօսք-մէկ անելով գործադուլ էին անում հակառակ բանւորների: Ի՞նչ ասել կուզի, որ սինդիկատները յաղթում էին միշտ, քանի որ դրանք իրանց գործադուլով իրանք քաղցած չէին մնում, մինչդեռ բանւորները քաղցած էին մնում թէ իրանց արած գործադուլի ժամանակ և թէ սինդիկատների: Մի և նոյն սինդիկատի մէջ մտնող-խոշոր արդիւնաբերողների մէջ մրցութիւն լինել չէր կարող, խօսք-մէկ արած որոշում էին արդիւնաբերած ապրանքի արժէքը, ոչ ոք նշանակած գնից պակասով չէր տալ: Բայց զանազան սինդիկատներ մրցում էին իրար դէմ և այսպիսի դէպքերում աւելի զօրեղները յաղթող էին հանդիսանում, կուլ տալով իրանցից թոյլ սինդիկատներին: Սթէ, օրինակ առաջւայ քսան սինդիկատի տեղ ապաւաճեց մնում էր միայն հինգ սինդիկատի ձեռքում, ուրեմն և այն կապիտալը, որ առաջ հաւաքւած էր լինում քսան տեղ, այժմ հաւաքւում էր միայն հինգ տեղ, որ ասել է՝ կապիտալի կենդրոնացումը աւելի էր սաստկանում:

Քրաղաքի ընդարձակ շուկան դաւառում ունեցած իր առևտրական բաժանմունքներով ճնշում էր գաւառացի հակառակորդներին, մանր մրցակիցներին և բոլորի տեղ բաց էր անում մէկ հատ խոշոր վաճառատուն ամբողջ թաղի համար,

ուր նախկին խանութպանները հասարակ գործակատարի կամ բանկորի պաշտոն էին կատարում: Փոքրիկ դրամատերերը չկարողանալով իրանց սեփական ձեռնարկութիւնն ունենալ, ծառայութեան էին մտնում խոշոր ընկերութիւնների մէջ, միևնոյն ժամանակ իրանց փոքրիկ գումարովն էլ գնելով նրանց արժէտոմսերը կրկնակի կախում էին ստանում նրանցից:

Անթէ՝ չնայած ժողովրդի յուսահատ բողոքին վաճառակտնութիւնը կենդրոնանում էր մի քանի ուժեղների ձեռքում, այդ փաստն ինքն ըստ ինքեան ցոյց էր տալիս, որ դրանում մի այնպիսի տնտեսական պատճառ կայ, որի առաջին առնել չէր կարելի: Մանր դրամատէրերը իրանց մանր մուկը վաճառականական ձեռնարկութիւններով տեղի տւին խոշոր դրամատէրերին այն պատճառով միայն, որ նրանք պատկանում էին անցած դարերի արդիւնաբերութեան ձևին և համապատասխան չէր շողիի, ելեքտրականութեան և վիթխարի ձեռնարկութիւնների ժամանակներին: Վերակենդանացնել իրերի վաղեմի վիճակը — եթէ մինչև անգամ այդ հնարաւոր լինէր, — այդ միևնոյն կը լինէր, եթէ մի կողմ ձգւէին երկաթուղին և ճանապարհորդէին ուղտերով կամ սայլերով: Չնայած խոշոր կապիտալի սաստիկ և անտանելի ճնշմանը, նոյն իսկ նրա գոհերը համ անիծում էին նրան, համ խոստովանում որ այդ եղանակով աւելի էր վարճանում ազգային արդիւնաբերութիւնը և մեծ էլ խնայողութիւն էր լինում: Ստիպւած էին խոտովանել, թէ ինչ օրից որ սկսեց արդիւնաբերութեան նոր ձևը հնի տեղը բռնել, երկրի հարստութիւնը այնպիսի խոշոր ծաւալ ստացաւ, որի մասին առաջ երազել անգամ չէին կարող: Ի հարկէ հարստութեան այդ վիթխարի մեծութիւնը նպատաւում էր միայն հարուստների աւելի հարստանալուն, աւելի էլ մեծացնելով ունևորի և շունևորի միջև եղած վիճը, բայց այսուամենայնիւ իրողութիւնը մտնում էր այն, որ կապիտալը՝ լինելով հարստութեան միջոց, որքան շատ էր կենդրոնանում, այնքան էլ շատ էր խոշորանում: Հին կարգերի վերականգնելովը, — այն ժամանակի, երբ հարստութիւնը բաժանւած էր ամենի մէջ համարեա թէ հաւասարաչափ, — եթէ դա կարելի էլ լինէր, այդ հետևանքը կունենար, որ մարդիկ աւելի հաւասար հասարակական դիրք և աւելի անհատական ազատութիւն կունենային, բայց կունենար նաև այն հետևանքը, որ ամէնքն էլ հաւասարապէս աղքատ կը լինէին որովհետև կանգ կառնէր նիւ-

թական առաջադիմութիւնը:

«Բայց միթէ հնար չկար ազատելու այդ կենդրոնացած հզօր կապիտալից, առանց ենթարկելու հարուստների իշխանութեանը, ինչպէս ենթարկւած էին կարթագինացիք: Հէնց որ սկսեցին մարդիկ այս հարցը տալ իրանց, իսկոյն գտան պատրաստի պատասխանը: Այն շարժումը, որի նպատակն էր բոլոր գործերը կենդրոնացնել աւելի խոշոր դրամատէրերի գործունէութեան մէջ, և ամեն բանի մենավաճառը դառնալ, և որի դէմ կռոււմ էին զուր տեղը, ամենքն էլ ընդունեցին, որ դա մի շատ բնական բան է, հարկաւոր է միայն թոյլ տալ, որ նա իր վարձացման վերին աստիճանին հասնի, որ կարողանայ հասցնել մարդկութեանը նրա Ոսկեդարին:

Հնրկայ դարի սկզբում նորագոյն ուղղութեան շարժումը իր գործն աւարտեց բոլոր կապիտալի կենտրոնացումով: Արդիւնաբերութիւնն ու վաճառականութիւնը, որ առաջ գտնւում էին անպատասխանատու ընկերութիւնների և սինդիկատների ձեռքում իրանց կամքի համաձայն և իրանց օգտի համար, վերջապէս բոլորը յանձնեցին մէկ հատ նոր սինդիկատի, որի ներկայացուցիչը եղաւ ամբողջ ազգը իր բոլոր անդամներով: Մէկ խօսքով Միացեալ Նահանգների ամբողջ ազգաբնակչութիւնը իր ձեռքն առաւ իր սեփական արդիւնաբերութեան և վաճառականութեան գործերը ճիշտ այնպէս, ինչպէս հարկւր տարի առաջ իր ձեռքն առաւ իր երկրի, քաղաքական կառավարութիւնը: Եւ վերջապէս մարդիկ նկատեցին— ոչ մի երևոյթ համալսարհային պատմութեան մէջ այսպէս ուշ չէ նկատել, — այն աշկարա իրողութիւնը, թէ հէնց արդիւնաբերութեան ու վաճառականութեան կառավարելն է եղել ժողովրդի անկողոպտելի իրաւունքը, քանի որ երկրի արդիւնաբերութիւնիցն է կախած նրանց ապրուստի միջոցները, և թէ ուղղակի անխեղութիւն է եղել դրանց յանձնելը մասնաւոր անձերի, որոնք գործում են իրանց սեփական շահասիրութեան համար:

— Ի հարկէ այդպիսի մի մեծ փոփոխութիւն, ինչպիսին դուք էք նկարագրում, չէր կարող կատարւել առանց արիւնհեղութեան և խիստ ցնցումների, հարցրի ես:

— Ընդհակառակը, պատասխանեց բժիշկը, — բոլորովին ոչ մի բռնութիւն գործ չդրւեց: Այդ փոփոխութիւնը վաղուց ի վեր նախատեսւում էր: Հասարակաց կարծիքը բոլորովին հասունացել էր այդ մասին: Ոչ մի հը-

նար չկար դիմադրելու ոչ ուժով և ոչ համոզումով: միւս կողմից հասարակութիւնը այլ ևս վատ աչքով չէր նայում սինդիկատներին վրա, հենց որ հասկացաւ, թէ նրանք, իբրեւ օգակներ, անհրաժեշտ էին, որ արդիւնաբերական զարգացումը մի շրջանից անցնի միւսը: Խոշոր մենավաճառների ամենատեսակալի թշնամիներն անգամ խոստովանեցին, թէ որքան մեծ ու անհրաժեշտ ծառայութիւններ էին մատուցել նրանք, կրթելով ժողովրդին և սովորեցնելով, որ կարողանայ իր սեփական գործերն իր հսկողութեան տակ աւելել: Յիսուն տարի առաջ այս բանի գլուխ բերելը մի շատ յանդուգն փորձ կը համարէր: Բայց մի շարք օրինակներով մեծ ընկերութիւնները ժողովրդին շատ բան սովորեցրին: Նրանք դարձան օրինակ, թէ ուրեմն երկրի բոլոր հարստութիւնը կարելի է եղել մի հաւաքական ուժի, ձեռքի տակ հաւաքել: Բայց ո՞վ աւելի իրաւունք ունէր դառնալ մի այդպիսի հաւաքական ուժ, եթէ ոչ ամբողջ ազգը, որ կարող է երկրի բոլոր հարստութիւնը դարձնել ընդհանուր սեփականութիւն: Երկար տարիների ընթացքում ժողովուրդը տեսնում էր, թէ ինչպէս սինդիկատները կառավարութեան եկամուտներից աւելի շատ եկամուտներ էին ստանում և թէ միլիոնաւոր մարդոց աշխատանքը այնպէս յաջողակ և խնայողութիւնով էին կատարում, որ անհնարին էր փոքր ձեռնարկութիւնների մէջ: Մի բացարձակ ճամբարութիւն էր դառել, թէ որչափ գործը մեծ լինի, այնքան պարզ կը լինին նրա կառավարելու հիմնական սկզբունքները: Ինչպէս մեքենան աւելի անսխալ է գործում քան մարդու ձեռքը, այսպէս էլ խոշոր արդիւնաբերութեան եղանակը անսխալ արդիւնք է տալիս, որովհետեւ կառավարելու այդ եղանակը խոշոր արդիւնաբերութեան մէջ նոյն դերն է կատարում, ինչ որ փոքր ձեռնարկութիւնների մէջ գործատիրոջ հսկող աչքը: Եւ այսպէս ահա, երբ առաջարկութիւն եղաւ, որ ազգը ստանձնի իր գործերի կառավարութիւնը այդ բանը ամենավախկոտների անգամ մի անիրազործելի բան չթւաց, չնորհիւ այն նախապատրաստութեան, որ ժողովուրդն ստացել էր խոշոր ընկերութիւնների օրինակներից: Իհարկէ դա մի այնպիսի քայլ էր, որ բոլոր երբ և է եղած քայլերից ամենից նշանաւորն էր: Ինչ ասել կուզի, որ երբ ազգն ինքը դարձաւ տէր և կառավարիչ իր արդիւնաբերութեան, բնականապէս պիտի վերանային այն բոլոր խոչնդոտները, որոնց դէմ կուռում էին մասնաւոր մենավաճառները:

VI

Բժիշկը լռեց։ Ես էլ լռեցի մի քանի րոպէ և աշխատեցի մի որոշ գաղափար կազմել այն փոփոխութիւնների մասին, որոնց պատմութիւնն արաւ բժիշկը։

— Կառավարութեան այդչափ լայն իշխանութիւն տալը և նրա գործունէութեան շրջանն այդ աստիճան լայնացնելը ինձ վտանգաւոր է թուում, ասացի ես Վերջապէս։

— Ինչո՞ւմն էք տեսնում իշխանութեան լայնանալը, հարցրեց բժիշկը։

— Իմ ժամոհմակ, շարունակեցի ես, կառավարութեան գործն էր պահպանել և պաշտպանել ժողովրդին արտաքին և ներքին թշնամիներէրէ, ուրեմն նրան տւած էր միայն զինուորական և պոլիցիական իշխանութիւն։

— Ասացէք, խնդրեմ, որո՞նք են աւելի թշնամի հասարակութեան, արդեօք՝ Ֆրանսիան, Անգլիան, Գերմանիան, թէ՛ սովը, ցուրտը և աղքատութիւնը։ Ձեր ժամանակ կառավարութիւնները սովորութիւն էին շինել իրանց համար, հէնց որ մի չնչին միջազգային տարաձայնութիւն էր պատահում, իսկոյն բռնում էին քաղաքացիներին և հարիւր հազարներով ենթարկում կոտորածի ու խեղանդամութեան և նրանց հարստութիւնն էլ քամուն տալիս։ Շատ անգամ այդ անում էին առանց մի որ և է խելացի առիթի կամ օգուտի։ Հիմա մենք պատերազմներ չունինք, մեր կառավարութիւնն իր տրամադրութեան տակ զինւած ուժեր չունի։ Բայց ամեն մի քաղաքացու քաղցից, ցրտից ու մերկութիւնից ազատ պահելու և նրա ֆիզիքական ու մտաւոր պահանջների մասին ինձմէ տանելու համար՝ կառավարիչներին արդիւնաբերութեան գործերը վարելու պաշտօններ է յանձնում մի որոշ ժամանակով։ Ո՛չ, պարոն Վեստ, լաւ մտածելուց յետոյ՝ կը համոզւէք, որ ոչ թէ մեր դարում, այլ ձեր դարումն էր, որ կառավարութեան պաշտօններն ընդարձակւած էին։ Ամենալաւ նպատակների համար մարդիկ իրանց ներկայացուցիչներին այն լիազօրութիւն չէին տալ, ինչ որ տալիս էին իրանց կառավարութիւններին ամենավատ նպատակների համար։

— Թողնելով համեմատութիւնները մի կողմ, ասացի ես,

— Իմ ժամանակի պետական մարդոց չահասիրութիւնն ու կաշառակերութիւնը բաւական մեծ պատճառ էին, որ նրանց

յառնաւէր ազգային արգիւնաբերութեան գործի ղեկավարութիւնը: Մեր կարծիքով, դրանից էլ վատ բան չէինք կարող հնարել ինքներս մեզ համար, եթէ այդպիսի բան անէինք, այսինքն՝ եթէ ազգային հարստութիւնը ձգէինք այդ գիշատիչների ձեռքը: Նիւթական շահերը, առանց դրան էլ, այդ ժամանակ մի տեսակ խաղալիկ էին զանազան կուսակցութիւնների ձեռքում:

— Անկասկած դուք առիթ ունէիք չհաւատարու, համաձայնեց բժիշկը, — բայց այժմ այլ ևս այդպէս բան չկայ, այլ փոխաւ ի բոլորն էլ: Մենք հիմա ոչ կուսակցութիւններ ունինք, ոչ քաղաքագէտներ, իսկ ինչ վերաբերում է անազնութեան ու կաշառակերութեան, դրանք հիմա պատմական նշանակութիւն ունին միայն:

— Ուրեմն նոյն իսկ մարդկային բնութիւնն էլ պէտք է փոխաւ լինի, ասացի ես:

— Ամենին ոչ, այլ մարդկային կեանքի պայմաններն են փոխել և նրանց հետ փոխել են նաև մարդոց վարմունքների շարժառիթները: Ձեր հասարակական կազմակերպութիւնն այնպէս էր, որ պաշտօնեաները միշտ առիթ ունէին ի չարը գործ դնելու իրանց իշխանութիւնը յօգուտ մէկի կամ միւսի և կամ հէնց իրանց սեփական գրպանի: Ջարմանալին այն է, թէ դուք ինչպէս էիք վստահանում դրանց և գործ կամ պաշտօն յանձնում: Հիմա, ընդհակառակը՝ հասարակութիւնն այնպիսի կազմակերպութիւն ունի, որ պաշտօնեան որքան վատ հակումներ էլ ունենայ, ոչ մէկը նրանցից կարող չէ գործ դնել, որովհետև հնարաւորութիւն չկայ, շարժառիթ չկայ: Բայց այս բոլորը դուք կը հասկանաք միայն այն ժամանակ, երբ աւելի լաւ կը ծանօթանաք մեր հասարակական կազմակերպութեան հետ:

— Բայց դուք չբացատրեցիք ինձ, թէ ինչպէս վերջացրիք բանւորական հարցը, ասացի ես: — Նրբ ամբողջ ազգը իր ձեռքըն առաւ գործարանների, երկաթուղիների, հանքերի և առհասարակ երկրի բոլոր տնտեսութիւնը, բանւորական հարցը դեռ մնաց չը լուծւած: Ուրեմն այն սուր և լարւած յարաբերութիւնը, որ բոլոր սինդիկատներն ունէին բանւորների հետ, այժմ ազգն իր ձեռքն առնելով սինդիկատների գործունէութիւնը, բանւորների պատասխանատուն էլ ինքը պիտի հանդիսանար: Ինչպէս կարողացաւ վերջ տալ նրանց անվերջ տրտունջներին:

— Հէնց որ ազգն իր ձեռքն առաւ սինդիկատների դերը

այնուհետև բոլոր դժարութիւններն անհետացան, որովհետև ամբողջ ազգը դարձաւ և՛ գործատէր և՛ գործաւոր: Աշխատութիւնը, մշակութիւնը, բանւորութիւնը, որ առաջ մի դասակարգի վրա էր ծանրացած, այդ ծանրութիւնն ազգն իր մէջ բաժանեց, հաւասար բաժին տալով բոլոր քաղաքացիներին էլ: Կարճ ասելով՝ ինչպէս որ ազգայնացրեց արդիւնաբերութիւնը, նոյնպէս ազգայնացրեց և նրա արտադրութիւնը՝ մշակութիւնը: Հէնց այս ազգայնացնելու խնդիրն էր, որ ձեր ժամանակ մի հանելուկ էր և մեր ժամանակ ստացաւ իր փառաւոր լուծումը:

— Ուրեմն դուք ընդհանուր զինւորութեան պարտադիր սկզբունքը գործադրում էք այժմ արդիւնաբերութեան վրա:

— Այո՛, պատասխանեց նա:— Այդ բանը տեղի ունեցաւ ինքնաբերաբար, հէնց որ արդիւնաբերողը դարձաւ ամբողջ ազգը: Ժողովուրդն արդէն հաշտւած էր այն մտքի հետ, որ ամեն մի ֆիզիքապէս առողջ քաղաքացի պարտաւոր է զինւորի պաշտօն կատարել իր ազգի և հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Այդպէս էլ ահա ամեն մի քաղաքացի պարտաւոր է մասնակցութիւն ունենալ արդիւնաբերական և մտաւոր աշխատութիւնների մէջ յօգուտ ազգի: Սակայն ժողովուրդը միայն այն ժամանակ խռատվանեց աշխատանքի հաւասար բաժանութեան սկզբունքի արդարութիւնը, երբ ինքը դարձաւ արդիւնաբերութեան միակ տէրը: Այս բանը չէր կարող լինել, քանի որ գործի տէրերը հարկւրաւոր և հազարաւոր մասնաւոր անձեր էին: Այն ժամանակներում այնպէս էր պատահում, որ ահագին թւով աշխատանք որոնող մարդիկ թափառում էին այս ու այն կողմ ընկած և գործ չէին կարողանում գտնել. իսկ միւս կողմից՝ շատերն էլ, որոնք ցանկանում էին գործից փախչել, շատ հեշտութեամբ էին անում այդ:

— Իսկ հիմա ծառայութիւնն ամենքի համար ստիպողական է անշուշտ, հարցրի ես:

— Ստիպմունք բառը շատ կոշտ է հնչում այժմ մեր ականջին, որովհետև մեզանում ով ինչ որ անում է, ստիպմունքից չէ, որ անում է: Այդ բանն այժմ կարելի է հասկանալ միայն հոգեպէս, այլ ոչ ֆիզիքապէս, ներքին և ոչ արտաքին: Աշխատանքն այնքան բնական և խելացի բան է համարւում, որ ոչ ոք չի էլ մտածում ստիպմունքի մասին: Եթէ մէկին մի բան անել տային միայն ստիպելով՝ նա կը համարւէր մի արտաքոյ կարգի անարգ մարդ: Այսու ամենայնիւ եթէ ասէինք

որ ծառայութիւնը «պարտաւորական» է, դրա նշանակութիւնը շատ թոյլ կը լինէր, այն չէր լինիլ, ինչ որ է իսկապէս, որովհետեւ ծառայութիւնը մեզանում ոչ միայն պարտաւորական է այլ միանգամայն անխուսափելի է: Մեր հասարակական ամբողջ կազմակերպութիւնը հիմնուած է այդ անխուսափելի պարտաւորականութեան վրա: Եթէ հնար լինէր մէկի համար փախուստ տալ ծառայութիւնից, նա ապրելու հնարաւորութիւնից կը զրկւէր: Այդպիսի մարդը պէտք է ինքն իրան դուրս ձգէր աշխարհից, իր յարաբերութիւնը կտրէր մարդկային ցեղից, մէկ խօսքով անձնապաշտնութիւն դրոժէր: Բայց այսպիսի երևոյթ մեր կեանքի մէջ դեռ պատահած չէ:

Ուրեմն ամեն ոք իր ամբողջ կեանքը պէտք է արդիւնաբերական բանակումն անցկացնէ:

— Ամենին ոչ. այդ ծառայութիւնն ընդհանրապէս աւելի ուշ է սկսւում և շուտ է վերջանում, քան ձեր ժամանակի բանաւորական չրջանի միջին թիւը: Ձեր արհեստանոցները լցած էին երեխաներով և ծերերով, իսկ մենք մանկական հասակը նւիրական ենք համարում և նրան կրթութեան ենք նւիրում, իսկ հասուն տարիքը, երբ մարդու ուժերն սկսում են թուլանալ, մենք նւիրում ենք հանգստութեան և աւելի դուրեկան ու սրտահաճոյ պարապմունքների: Արդիւնաբերական ծառայութեան ժամանակը քսանընորս տարի է, սկսւում է ուսման ընթացքն աւարտելուց յետոյ՝ քսանը մէկ տարեկան հասակում և վերջանում է քառասունըհինգ տարեկանում: Քառասունը հինգ տարեկանում աշխատանքից ազատելով՝ քաղաքացին մինչև յիսունըհինգ տարեկանը համարւում է պահեստի բանակի մէջ և կարող է աշխատութեան կանչել բացառիկ դէպքերում, սակայն այդպիսի դէպքեր շատ հազիւ են պատահում կամ բնաւ չեն էլ պատահում:

Հոկտեմբերի 15-ը մեզանում համարւում է «Բնութեան Օր»: Բոլոր քսանը մէկ տարիքի հասածները ծառայութեան մէջ են ընդունւում, իսկ ծառայութիւն վերջացրածները՝ պատւաւոր հրաժարական են ստանում: Այդ օրը մեզանում տարւայ տօնն է, այդ օրւանից է սկսւում մեր տարեթիւը:

VII

Իմ կարծիքով, պսացի,—մի գլխաւոր դժւարութիւն կայ, որ ես չգիտեմ, թէ դուք ինչպէս էք հնչեցնում: Համարենք

Թէ արդիւնաբերական զինւորներն արդէն հաւաքած պատրաստ են ծառայելու։ Սրանով էլ հէնց վերջանում է սրանց նմանութիւնը պատերազմական զինւորների հետ։ Պատերազմական զինւորները բոլորն էլ մի գործ են կատարում, որ շատ էլ բարդ բան չէ, պէտք է ուղիղ քայլեն, պահապան կանգնեն այստեղ ու այնտեղ, հրացան գործածելու ձևերը սովորեն։ Բայց այսպէս չեն արդիւնաբերական զինւորները։ Նրանք պէտք է մինչև երեք հարիւր և ավելի արհեստներ և մասնագիտութիւններ սովորեն։ Այստեղ է ահա դժւարութիւնը։ Որքան վարչական տաղանդ է հարկաւոր, որ կարողանայ այդքան արհեստները խելացի կերպով բաժանել բանակի զանազան խմբերի վրա։

—Այս դէպքում վարչութիւնը ոչ մի գործ չունի։

—Ապա ով է որոշում այդ բանը։

—Ամեն մարդ ինքն է որոշում իր պարապմունքը համաձայն իր բնածին հակումների։ Ամեն կերպ աշխատութիւն է գործ դրւում, որ անագին հնար տրւի որոշելու, թէ ինքն ինչ բանի ընդունակութիւն ունի ավելի։ Մեր արդիւնաբերական կազմակերպութեան հիմքը կազմող սկզբունքն այնպէս է, որ մարդու բնական—մտաւոր և ֆիզիքական—յատկութիւնները պիտի որոշեն, թէ արդեօք ինչ կարող է անել նա, որ թէ ավելի հեշտ լինի իր համար և թէ ավելի օգուտ բերի ազգին։ Քանի որ ծառայութիւնը պարտաւորական է, ինչ ձևի տակ էլ լինի, այս պատճառով թոյլ է տրւում, ամեն մարդ ինքն ընտրի իր անելիք աշխատանքը։ Եւ որովհետև մարդ ավելի սիրով և հեշտութեամբ է աշխատում, երբ ընտրութիւնն ինքն է լինում արած, այս պատճառով դաստիարակներն ու ծնողները հակում են մանուկների բնական ընդունակութիւնները վրա։

«Մեր ուսումնարաններում, որտեղ ընդհանուր ուսմունքներ և գիտութիւններ են ավանդում, ձեռագործ աշխատանք չեն սովորեցնում, սակայն պատանիներին արհեստների մասին տեսական հասկացողութիւն տրւում է։ Մեր երիտասարդները միշտ յաճախում են արհեստանոցները, և դպրոցական զբոսանքներ են կատարում արդիւնաբերական զանազան ճիւղերի հետ ծանօթանալու նպատակով։ Ընդհանրապէս դեռ ծառայութեան մտնելուց շատ առաջ՝ երիտասարդը, եթէ նա մի յայտնի պարապմունքի հակումն ունի, հէնց այն էլ ընտրում է իր համար, աշխատում է լաւ սովորել աշխատանքի այդ ճիւղը և

անհամբեր սպասում է այն օրին, երբ ինքն էլ կը մտնի միշտ ուրախ ու զւարթ գործաւորների շարքը՝ իսկ եթէ ընդհակառակն՝ երիտասարդը ոչ մի որոշ հակումն չունի և նախօրօք իւր համար մի աշխատանք չի ընտրել, այն ժամանակ նրան մի որևէ հեշտ պարապմունք են տալիս, որի համար մի առանձին ընդունակութիւն ունենալ հարկաւոր չէ, բայց և որի համար աշխատող ձեռքերի կարիք կայ։

—Անկարելի է, սօսացի, որ մի որ և է պարապմունքի վրա աշխատել ցանկացողների թիւը միշտ համապատասխան լինի նոյն պարապմունքի համար պէտք եղած աշխատաւորների թւին, այլ կամ աւելի լաւ կը լինի և կամ պակաս։

—Աշխատել ցանկացողների թիւը միշտ համապատասխանում է պէտք եղածին, պատասխանեց բժիշկը։ Վարչութեան գործն է հսկել, որ համապատասխան լինի։ Նթէ նկատուում է, որ մի յայտնի աշխատանքով պարապողների թիւը պէտք եղածից աւելի է, այդ նշանակում է, որ աշխատանքի այդ ճիւղը աւելի դուրեկան է քան թէ այն ճիւղը, որով պարապելու համար պէտք եղածից քիչ ցանկացողներ կան։ Վարչութեան պարտքն էլ այն է, շատի ու քչի առիթն իմանայ, և նրան մէկ ճար անի։ Սովորաբար աշխատութեան ժամերը գործի դժուարութեան և հեշտութեան համեմատ են որոշուում։ Այն բաները, որոնք աշխատանքի աւելի հեշտ, և աւելի դուրեկան հանգամանքների մէջ են աշխատում, նրանք աւելի երկար են աշխատում քան թէ նրանք, որոնք դժւար ճիւղերում և վատ հանգամանքներում են աշխատում, ինչպէս օրինակ հանքերում, ուր աշխատութեան ժամերը շատ կարճացրած են։ Չկայ ոչ մի թւարանական կանոն, չկայ, որով կարելի լինէր առաջնորդել՝ աշխատանքի զանազան ճիւղերը հաւասարապէս գրավիչ դարձնելու համար։ Վարչութիւնը արդիւնաբերութեան մէկ ճիւղում աշխատողների բնուր թեթեւացնելու, իսկ միւսը ծանրացնելու ժամանակ ի նկատի ունի նոյն իսկ բանւորներին՝ որոնք մեծ թւով են խառնւում մի յայտնի ճիւղի մէջ աշխատելու։ Դիտւոր սկզբունքն այն է, որ աշխատանքը չպէտք է մէկի համար ծանր լինի քան թէ միւսի համար, և այդ բանի մէջ դատաւորները հէնց իրանք աշխատաւորները պէտք է լինեն։ Այս կանոնը գործադրելու համար ոչ մի չափ ու սահման չկայ։ Նթէ մի որ և է աշխատանք այնքան դժւար ու ծանր է, որ դէպի նրան աշխատաւորներ գրաւելու համար

անհրաժեշտ լինի օրւայ աշխատանքի ժամանակը տասն ըոպէի իջեցնել, այդ էլ կանւի: Իսկ եթէ այդ անելուց յետոյ էլ՝ դարձեալ աշխատելու ցանկացողներ չգտնւին, այն ժամանակ այդ ճիւղն անգործադրելի կը մնայ: Բայց, ի հարկէ, աշխատանքի ժամեր քչացնելը և դրա հետ ուրիշ արտօնութիւններ աւելացնելը բաւական են, որ աշխատութեան բոլոր ճիւղերի համար էլ բաւականաչափ աշխատաւորներ գտնւին: Բայց եթէ աշխատանքի մի որ և է ճիւղում աշխատելը այնքան դժւար և վտանգաւոր է, որ ոչ մի արտօնութիւնով կարելի չէ աշխատաւորներ գրաւել, այն ժամանակ բաւական է, որ կառավարութիւնը դուրս գցի սովորական պարապմունքների ցուցակից, իրան «առանձին վտանգաւոր» աշխատանք յայտաբարելով, դրա հետ կցելով մի յայտարարութիւն, թէ ով որ աշխատանքի այդ ճիւղը կ'ընտրէ, նա ամբողջ ազգի կողմից շնորհակալութեան կարժանանայ և այն ժամանակ տես թէ որչափ ցանկացողներ կը գտնւին: Մեր երիտասարդներն ընդհանրապէս սիրում են, որ նրանց մատով ցոյց տան, և այդ պատւին հասնելու համար առիթը ձեռքից բաց չեն թողնիլ: Աշխատութեան ընտրութիւնը կամաւոր դարձնելով՝ ամեն հնար գործ է դրւում, որ բոլոր աշխատութիւններն էլ գրաւել լինին ու ազատ առողջութեան և կեանքի վնասատու պայմաններից: Առողջութիւնն ու կեանքի անվտանգ լինելը արդիւնաբերութեան բոլոր ճիւղերի մէջ անհրաժեշտ պայմաններն են: Ազգն իր գործաւորներին հազարաւորներով չի կոտորում, ինչպէս այդ անում էին ձեր ժամանակի սինդիկատները:

— Իսկ եթէ արդիւնաբերութեան մի որ և է ճիւղի մէջ աշխատել ցանկացողների թիւը պէտք եղածից աւելի լինի, ինչպէս պէտք է վարել այդ դէպքում, հարցրի ես:

— Այդ դէպքում նախապատուութիւնը տրւում է նրան, ով որ լաւ վկայականներ է ներկայացնում իր նախնական ատոր աշխատանքի և իր ուսումնառութեան տարիների մասին: Բայց եթէ մէկը յամառութեամբ ցանկանում է ցոյց տալ, թէ ինքն ընդունակ է արդիւնաբերութեան այս ինչ ճիւղի մէջ, նրան վերջիվերջոյ չեն մերժում, այլ թոյլ են տալիս, որ նա իր ընդունակութիւնը գործ դնի իր սիրած արհեստի մէջ: Միւս կողմից, երբ աշխատանքի մի կամ միւս ճիւղի մէջ աշխատել ցանկացողների պակասութիւն է զգացւում, վարչութիւնը իրաւունք ունի լրացուցիչ կամաւորներ

հրաւիրել, կամ թէ չէ՝ ուրիշ արդիւնաբերական ճիւղերից վերցնել պէտք եղած աշխատաւորներին: Այդպիսի դէպքերում ըստ մեծի մասին հասարակ գործաւորներից են վերցնում պա. կասը լրացնելու համար:

— Իսկ հասարակ գործաւորները ինչպէս են ընտրուում: Ի հարկէ, ոչ ոք իր ազատ կամքովը չի ուզենալ հասարակ գործաւոր դառնալ:

— Այդ դասակարգին են յատկանում բոլոր նորակոչները իրանց ծառայութեան առաջին երեք տարւայ ընթացքում: Նրեւաստարդը առաջին երեք տարին կառավարիչների կարգադրութեամբ ամեն տեսակ աշխատանքներ կատարելուց յետոյ միայն իրաւունք ունի իր համար մի որ և է մասնագիտութիւն ընտրելու: Իսկ մինչև երեք տարին լրանալը ոչ ոք չէ կարող խիստ կարգապահութիւնից ազատ լինել:

— Իբրև արդիւնաբերական սիստեմ—այդ եղանակը շատ նպատակայարմար է, նկատեցի ես,—սակայն ես կարծում եմ, որ դա շատ վատ նախապատրաստութիւն է այնպիսիների համար, որոնք օժտւած են հասարակութեանը ծառայել ոչ թէ ձեռքի աշխատանքով այլ ուղեղով: Անշուշտ, դուք չէք կարող մտաւոր աշխատանքի պահանջ չունենալ: Ինչպէս էք ընտրում մտքի մշակներին այն մարդկանցից, որոնք պարտաւոր են նախ երկրագործներ կամ արհեստաւորներ լինել: Իրա համար շատ դժւար և զգուշաւոր ընտրութիւն է հարկաւոր:

— Դուք իրաւ էք, պատասխանեց բժիշկը,—այստեղ շատ նուրբ դասաւորութիւն է հարկաւոր, հէնց դրա համար էլ մենք ամեն մի անհատին ենք թողնում որոշել, թէ ինչ գործով պիտի պարապի ինքը,—մտաւոր թէ ձեռքի աշխատանքով: Նրեք տարուան հասարակ գործաւորութեան շրջանը վերջացնելուց յետոյ, որ պարտաւորեցուցիչ է ամեն մի քաղաքացու համար, նրան է թողնւում ընտրել թէ ինքն ինչ ճիւղի մէջ է ընդունակ աշխատելու—նկարիչ լինել, դիտնական, թէ չէ երկրագործ կամ արհեստաւոր: Նթէ մէկն զգում է, որ ինքն ընդունակ է աւելի գլխով աշխատել, քան թէ մկանունքներով, նրան ամեն կերպ միջոց է տրւում, փորձել իր ընդունակութիւնը, զարգանալ, և եթէ իրաւի՝ նա ընդունակ է, շարունակել իր կոչման մէջ յառաջանալ, տեխնիքական, բժշկական, նկարչական, երաժշտական, թատրոնական արեստին և ուրիշ բարձրագոյն ուսումնարանները միշտ անպայման բաց են բո-

լոր ցանկացողների համար:

—Նւ ի հարկէ այդ ուսումնարանները միշտ հեղեղած կը լինին երիտասարդներով այն նպատակով միայն, որ ազատ-ւին ուրիշ աշխատանքներէց:

—Բիժլիզը ծիծաղեց:

—Ոչ ոք չի մտնիլ գիտութիւնների ու արւեստների ուսումնարանը նրա համար միայն, որ ազատւի աշխատանքից,— կարող եմ ձեզ հաւատացնել—Այդ ուսումնարանները այնպիսիների համար են նշանակւած, որոնք աչքի ընկնող ընդու-նակութիւններով են օժտւած, իսկ այդպիսի ընդունա-կութիւն չունեցողը աւելի հեշտ կը համարի կրկնակի չա-փով մի որևէ արհեստով պարապել, քան թէ ուսումնարանի դասընթացքն անցնել: Ի հարկէ շատերն անկեղծաբար սխալւած են լինում իրանց կոչման վերաբերութեամբ ու համոզուած են լինում, իրանք թէ անկարող են ուսումնարանի պահանջներին բա-ւականութիւն տալ, դուրս են գալիս այնտեղից և սկսում են ար-դիւնաբերական գործունէութիւնով պարապել. դրա համար նրանց ոչ ոք չի արհամարհում—հասարակական քաղաքականութիւնը պահանջում է որ ամենքին էլ խրախուսեն իրանց հնթա-դրած տաղանդները զարգացնելու, տաղանդներ, որոնց իսկա-կան ուժը կարելի է տեսնել միմիայն գործնականութեան մէջ: Ձեր ժամանակներում մասնագիտական և բարձրագոյն ուսում-նարանները շատ յաճախ գիւլումներ էին տալիս այնպիսի անընդունակ մարդոց, որոնք վերջը, իրանց մասնագիտութիւ-նը թողնելով, ուրիշ գործով էին պարապում: Մեր ուսումնա-րանները—ազգային հիմնարկութիւններ են և նրանց քննու-թիւններից անցնելը—իսկական ընդունակութիւն ունենալու ամենալաւ ապացոյցն է: Վսյս կամ այն մասնագիտա-կան ճիւղի մէջ ուսում ստանալու համար ամեն մէկին միջոց էր տրւում մինչև 35 տարեկան հասակը. դրանից ուշ՝ ուսա-նողներ այլ ևս չէին ընդունւում, որովհետև այդ դէպքում նը-րանց շատ կարճ ժամանակ կը մնար ազգային ծառայութիւն մատուցանել իրանց մասնագիտութիւնով: Ձեր ժամանակներում երիտասարդներն ստիպուած էին իրանց համար մասնագիտու-թիւն ընտրել մատաղ հասակում և այդ պատճառով նրանք շատ յաճախ սխալւում էին իրենց կոչման մէջ: Իսկ հիմա հաս-տատւած իրողութիւն է, որ շատերի մէջ ընտկան ձիւղերը աւելի ուշ են զարգանում, քան ուրիշներինը, այդ պատճառով էլ թէև կարելի է 24 տարեկան հասակում մասնագիտութիւն

ընտրել, բայց 11 տարի էլ աւելի է տրւում: Մէկ մասնագիտութիւնից միւս աւելի ուշ ընտրած, մասնագիտութեան անցներն էլ մինչև 35 տարեկան հասակն է թոյլատրւում:

Հիմա միայն վերջապէս, ես յարմար համարեցի մի հարց ուղարկել, որ վաղուց պտըտւում էր լեզուի ծայրին,—մի հարց որ բանւորական հարցի որոշման ամենաէական դժւարութիւններից մէկն էր կազմում:

—Ձարմանում եմ, սկսեցի ես,—որ դուք մինչև հիմա մի խոռոչ ա' դոմ ասացիք, թէ ինչպէս էք թոշակները բաժանում: Պէտք է որ ազդը միակ գործատէրն է հանդիսանում, պէտք է որ կառավարութիւնը վարձի քանակութիւնը նշանակէ և որոշէ թէ ո՛ր ո՛ր չափ պէտք է ստանայ, բժշկից սկսած մինչև վերջին հող փորողները: Մի բան. միայն կարող եմ ասել, որ այդպիսի մի բան մեր ժամանակներում անիրագործելի կը լինէր. ես չեմ էլ կարողանում հասկանալ, թէ ձեզնում ի՞նչպէս է յաջողւում այդ, միթէ մարդկային բնատրուածքները կատարելապէս փոփոխութեան է ենթարկւել: Իմ ժամանակներում ոչ ոք գոհ չէր իւր ստացած վարձատրութիւնից կամ օրավարձից: Մինչև իսկ եթէ մէկն զգում էր, որ իր ստացածը բաւական է, նա էլի միշտ մտածում էր, թէ իր դրացին չափազանց շատ է ստանում,—իսկ այդ բանը նրա համար ամենամեծ վիրաւորանքն էր: Եթէ այդ ընդհանուր անբաւականութիւնը որ արտայայտւում էր անհամար գործատէրերի գլխներին հայհոյանք թափելով ու գործադուլներով, ուղղւած լինէր մի անհատի դէմ, այսինքն կառավարութեան, այն ժամանակ հազիւ թէ նա կարողանար վարձավճարի երկու օր անց կացնել:

—Իժիշկը սրտանց ծիծաղեց:

—Բոլորովին հեշտ է, շատ հաւանական է, որ հէնց առաջին օրւայ վարձերը բաժանելուց յետոյ ընդհանուր գործադուլ սկսւէր, իսկ կառավարութեան դէմ եղած գործադուլը արդէն յեղափոխութիւն է:

—Ուրեմն ի՞նչպէս էք դուք յեղափոխութիւնից խուսափում օրավարձ բաժանելու օրերին,—հարցրի ես:—Չը լինի՞ թէ մի որ և է փիլիսոփայ այնպիսի, բոլորովին գոհացնող մի հաշիւ եղանակ է հնարել, որով կարելի է ամենաճիշտ կերպով զանազան աշխատութիւնները համեմատութեան դնել ու որոշել, թէ մտաւոր աշխատանքը, ինչ արժողութիւն ունի և ֆիզիքականը՝ ինչ: Կամ գուցէ մարդկային բնութիւնը այնպիսի արմատական փո-

փոխութեան է ենթարկուել, որ հիմա ամեն մարդ աւելի հոգս է տանում իր մերձաւորի օգուտի մասին, քան թէ իր սեփական շահերի մասին: Այս երկու ենթադրութիւններից մէկն ու մէկը անպատճառ կատարած լինելու է, որ կարելի լինի այդ երևոյթը բացատրել:

—Ոչ մէկը և ոչ միւսը, պատասխանեց բժիշկը, ծիծաղելով:

—Իսկ հիմա, պարոն Վեստ, դուք պէտք է մտաբերէք, որ ինչքան իմ հիւրն էք նոյնքան և իմ բժշկողն էք, թոյլ տուէք ձեզ բարի գիշեր ցանկալ, արդէն չորրորդ ժամն է:

—Ձեր պատէճըը շատ իրաւացի է և ես յոյս ունիմ, որ կը կարողանամ կատարել:

—Այդ մասին ես ինքս կը հոգամ, պատասխանեց բժիշկը:

—Յիրաւի, նա ինձ մի այնպիսի դեղ տւաւ խմելու, որից յետոյ, գլուխս բարձին դնելուն պէս քունս տարաւ:

VIII

Սրբ զարթնեցի, ես ինձ բոլորովին զւարթ էի զգում և մի առ ժամանակ այնպէս դուրեկան կիսանինջ վիճակի մէջ պառկած մնացի: Նախընթաց երեկոյի բոլոր զգացածս,—20-դ դարը, նոր Բոստոնը, իմ տանտէրն ու նրա ընտանիքը—այդ բոլորն անհետացել էին յիշողութիւնիցս: Ես ինձ երևակայում էի իմ տան մէջ, իմ ննջարանումը և այն բոլոր պատկերները, որ աչքերիս առաջով անցան կիսանինջ վիճակիս մէջ, բոլորն էլ իմ առաջւան կեանքի անցքերին ու դէպքերին էին վերաբերում: Յիշողութեանս մէջ անցնում էին մեռելոց յիշատակի օրւան տպաւորութիւնները, Յուդիթի և նրա ծնողների հետ գերեզմանատուն գնալս: Եւ մտաբերեցի, թէ ինչպէս դեղեցիկ էր այդ երեկոյին իմ նշանածը, և այդտեղից միտքս բնականաբար անցաւ իմ ապագայ ամուսնութեանը. բայց այդ ժամանակ ես յանկարծ մտաբերեցի ճարտարապետից ստացածս նամակը, որով նա ինձ բանտրական նոր գործադուլի մասին էր տեղեկացնում, այն գործադուլի, որի պատճառով մեր տան շինութեան գործը յետաձգւում էր: Այդ միտքն ինձ այն աստիճան զայրացրեց, որ ես վերջնականապէս արթնացայ: Յիշեցի որ ժամի 11 ին ժամադիր եմ եղել ճարտարապետի հետ խօսելու: Եւ օւղեցի մահճակալիս ոտքերի կողմում քաշ արած ժամացոյցին: Նայել, բայց ժամացոյց չկար: Այդ ժամանակ միայն ես համոզ-

ւեցի, որ իմ տանը չեմ գտնւում: Տեղից ցատկելով, ես զարմանքով սկսեցի ինձ անծանօթ սենեակը դիտել:

Մի քանի վայրկեան անկողնուս վրայ նստեցի և սկսեցի գէտ ու դէն նայել, չկարողանալով հաւատալ, թէ ես—եւ եմ: Զարմանալի է, որ այդ զգացումը այդ աստիճան տանջում էր ինձ, բայց ինչ արած, մարդկային բնութիւնը այդպէս է ստեղծւած: Անկարելի է խօսքերով նկարագրել այն բարոյական տանջանքը, որ ես կրեցի այդ մի քանի բոպէնեցում, երբ անօգնական և կոյրի նման խարխափելով որոնում էի ինքս ինձ անհուն դատարկութեան մէջ: Ասուած չանի, որ երկրորդ անգամ ես այդ բանն զգամ:

—Զգիտեմ, որչափ երկար տեւեց այդ դրութիւնս—ինձ մի ամբողջ Յաւիտենականութիւն թւաց—երբ յանկարծ կայծակի արագութեամբ ես մտաբերեցի ամեն ինչ—թէ ո՞վ եմ ես, որտեղ եմ, ինչպէս եմ այստեղ ընկել և թէ այն բոլոր դէպքերը, որոնք իբր թէ երեկ էին պատահել,— իսկապէս վերաբերում էին վաղուց անցած գնացած օրերին:

Անկողնուցս վեր ցատկելով, ես կանգնեցի սենեակի մէջ տեղում ու սկսեցի ամբողջ ուժովս քնեցնելուս սեղմել, կարծես թէ վախենում էի, որ գլուխս չը պայթի: յետոյ վայր ընկայ կրկին անկողնուս վրայ և գլուխս բարձի մէջ թաղելով, մի առ ժամանակ անշարժ ու պառկած մնացի: Սկսեց բնական տագնապը, որ անխուսափելի էր այդ աստիճան նեարդային բորբոքումից և բարոյական ցնցումից յետոյ, առաջ էր եկել իմ կրած տանջանքներից: Մի տեսակ բարոյական ճիգ տեղի ունեցաւ այն բանից յետոյ, երբ ես կատարելապէս զգացի իմ դրութիւնը. ատամներս իրար կցած զռզռած կերպով անկողնակալի սիւններից բռնած, սրտի դողով ես պառկել էի և մաքառում էի, որ չցնդւեմ: Իմ ուղեղում ամեն ինչ խառնուփնթորւել էր—զգացումներ, սովորութիւններ, մտածողութիւն, բոլորն էլ իրար էին խառնւել ու խճճւել միմեանց հետ: Ոչ մի այնպիսի հաստատուն կէտ չկար, որ կարողանար դրանց միջև կապ լինել: Միմիայն կամքն էր մնացել: Բայց միթէ մարդկային կամքը կարող է ալեկոծւած ծովին հրամայել «Հանգիստ կաց, մի ալեկոծւիր»: Սա չէի համարձակւում մի բան մը տածել: Դէնց որ փորձում էի մի բան լրջութեամբ խորհել, իսկոյն գլուխս պտոյտ էր գալիս: Այն միտքը, թէ իմ «եսը» երկուսի է բաժանւել, թէ ես իմ մէջ երկու անձնաւորութիւն եմ

պարունակում, ինձ այնպէս էր գրաւում, որ կարծես թէ դա բոլոր ինձ հետ պատահածներէ ամենապարզ բացատրութիւնը լինէր:

Եւ զգում էի, ինձ մտաւոր հաւասարակշռութիւն կորցնելու վտանգ է սպառնում: Եթէ ես պառկած մնամ տեղումս— կորած եմ: Անհրաժեշտ էր մի որևէ բանով զբաղել, գէթ ֆիզիքական մի շարժում կատարել: Ես դարձեալ վեր թռայ տեղիցս, շտապով հագնեցի, բաց արի դուռս և ցած իջայ: Դեռ վաղ առաւօտ էր, լոյսը դեռ բոլորովին չէր բացած, և ես տան ցածի յարկումը ոչ ոքի չգտայ: Նախասենեակումը մի գլխարկ կար. բաց արի դրսի դուռը որ կողպած չէր,— իբրև ապացոյց, որ նոր Իօստոնում գողութիւնից չէին վախենում,— և փողոց դուրս եկայ: Մօտ երկու ժամ ես թափառեցի քաղաքում: Դժուար է երևակայել, թէ ինչպիսի զարմանալի և անսպասելի բաների հանդիպեցի ես այդ կարճ ժամանակամիջոցում: Նախընթաց օրը տանիքի բարձրութիւնից, ճիշտ է, քաղաքն ինձ շատ օտարոտի երևաց, բայց դա ընդհանուր տեսքն էր միայն: Իսկ թէ որ աստիճան նա փոփոխութեան էր ենթարկւել— ես այդ կարողացայ հասկանալ փողոցներում թափառելիս: Եթէ քաղաքի դիրքը չլինէր, որ անփոփոխ էր մնացել, ես կարող էի մտածել, թէ մի բոլորովին օտար քաղաք եմ ընկել: Մարդ մանկութիւնից իր քաղաքը թողած լինելով, երբ 50 տարուց յետոյ կրկին այնտեղ վերադառնայ, ի հարկէ, նրան շատ կոզմով փոխած կը դտնի: Այդ տեսակ մարդը զարմանում է, բայց ոչ թէ ապշում է: Նա զգում է, որ շատ ժամանակներ են անցել և թէ իր մէջ էլ շատ փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել: Բայց նա աղօտ կերպով էլի յիշում է այն քաղաքը, որին նա ճանաչում էր մանուկ ժամանակ: Իսկ ես անցած ժամանակի գիտակցութիւնը չունէի: Ինձ թւում էր, թէ դեռ երեկ էր, որ ես ման էի գալիս այս փողոցներով, որտեղ հիմա ամեն բան կերպարանափոխութեան էր ենթարկւել իր բոլոր կողմերով: Հին քաղաքի պատկերը դեռ այնքան թարմ ու զօրաւոր էր իմ մէջ, որ տեղի չէր տալիս նոր քաղաքի թողած տպաւորութեանը, այլ մրցում էր նրա հետ, այնպէս որ նախ մէկ և ապա միւսը անիրական թւացին ինձ: Այն բոլորը, ինչ որ տեսնում էի, ինձ մոլթն էր երևում, ինչպէս որ լինում են միեւնոյն լուսանկարի մէջ մէկը միւսի վրայ հասած կերպարանքները:

Վերջապէս, ես էլի դուրս եկայ նոյն դռներէ մօտ, որ տեղից որ դնացել էի: Իմ ոտները ինքնաբերաբար ինձ բերին իմ առաջնան տան տեղը, թէև ես դեռ դիտաւորութիւն չունէի այնտեղ վերադառնալ: Եթէ տան դռները փակած լինէին, ես կը մտաբերէի, որ դիտաւորութիւն չունիմ ներս մտնելու և յետ կը դառնայի, բայց ձեռքս դիպցրածին պէս՝ դուռը բացւեց, անհաստատ քայլերով նախասենեակից անցնելով, ես մտայ սենեակներից մէկը: Ամենամօտիկ աթոռի վրա վայր ընկնելով, ես ձեռքերով ծածկեցի իմ բորբոքած աչքերը, աշխատելով փարատել իմ միջից միայնակութեան և օտարութեան ըզրգացմունքը: Մտաւոր խառնափնթորութիւնս այն աստիճան մեծ էր, որ ֆիզիքական յօգնածութիւն էր թուալ բերում իմ մէջ. ես կարողութիւն չունիմ նկարագրելու այդ րօպէներում կրօնս սարսափը, երբ ուղեղս կարծես, կաշուս մէջ էր և ես սրտի. դադում զգում էի իմ անօգնական վիճակը: Եւ յուսահատական մի ճիշարձակեցի: Զգում էի, որ եթէ մի օգնութիւն չհասնի ինձ, ես կը խելագարւեմ: Եւ ճիշտ այդ րօպէին օգնութիւնը հասաւ: Ես հագուստի խշխշոց լսեցի և գլուխս վեր բարձրացրի: Իմ յանդիման կանգնած էր օրիորդ Յուդիթը, նրա սիրուն դէմքը ամենաանկեղծ ցաւակցութիւն էր արտայայտում:

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ, պարոն Վեստ, հարցրեց նա: — Ես այստեղ էի, երբ դուք ներս մտաք: Ես տեսայ ձեր վիշտը և ձեր հառաչանքը լսելով, անկարող եղայ այլ եւ լռել: Ի՞նչ է պատահել ձեզ հետ: Դուք ուր էիք: Զեմ կարող արդեօք ձեզ մի բանով օգնել:

Ակամայից, սրտի բռուն ցաւակցութեամբ նա ինձ պարզեց իր երկու ձեռքերը. ես բնազդմամբ խլիցի այդ ձեռքերը իմինների մէջ, ինչպէս ջրի մէջ խեղտւողը բռնում է փրկարար պարանից: Նրբ ես նրա ցաւակցութեամբ լի երեսին ու արտասուներից թրջած աչքերին նայեցի, իմ ուղեղի միջի խառնափնթորութիւնն անց կացաւ իսկոյն: Մարդկային նուրբ ցաւակցութիւնը ինձ համար այն նեցուկը դառաւ, որին ես այնքան կարօտում էի: Նա ինձ վրա հանգստացնող և մեղմացնող ներգործութիւն ունեցաւ, ինչպէս մի կենսատու էլէքսիր:

— Աստուծոյ օրհնութիւնը ձեզ վրա լինի, ասացի ես: — Աստուած ուղարկեց ձեզ ինձ մօտ այսպիսի մի ըրպէս: Կարծեմ ես պիտի խելագարուէի, եթէ դուք ժամանակին վրա չը հասնէիք:

Այս խօսքերի ժամանակ օրիորդի աչքերը լցեցին արտասուներով:

—Օհ, պարոն Վեստ, բացականչեց նա:—Ո՛րչափ քարափրտ պիտի թւանք մենք ձեզ: Ինչպէս կարելի էր այսչափ երկար ժամանակ ձեզ միայնակ թողնել: Բայց հիմա ամեն ինչ անցաւ, այնպէս չէ: Հիմա լաւ էք զգում ձեզ:

—Այո, շնորհակալ եմ ձեզանից: Եթէ դուք էլի մի քիչ ինձ հետ կը մնաք, ես բոլորովին կը լաւանամ:

—Սա չեմ էլ մտածում այստեղից հեռանալ, պատասխանեց նա, և այն թեթև ցնցումը, որ անցաւ նրա երեսից, ամեն ցաւակցական խօսքերից աւելի պերճախօս էր:—Մի կարծէք, թէ մենք անսիրտ մարդիկ ենք: Եւ համարեա թէ ամբողջ գլխերը չկարողացայ քնել—չարունակ մտածում էի, թէ որքան ծանր պիտի լինի ձեր այսօրւայ արթնանալը, բայց հայրիկս հաւատացնում էր, որ դուք երկար կը քնէք: Նա ասում էր, որ ամենից լաւն է սկզբում ձեզ շատ ցաւակցութիւն ցոյց չը տալ, այլ աշխատել ձեր միտքը ուրիշ բաներով զբաղեցնել և զգացնել տալ, որ դուք բարեկամների շրջանում էք գտնուում:

—Դուք այդ ինձ ապացուցեցիք, պատասխանեցի ես:—Ստեփան համաձայնեցէք, որ հշտ բան չէ մի ամբողջ հարիւրամեակի վրայից ցատկելը. երեկ երեկոյեան ես այդ բանն այնպէս էլ խիստ չէի զգում, բայց այս առաւօտ շատ տարօրինակ զգացումներով յուզեցի:

Օրիորդի ձեռքերը բռնած և աչքերս նրանից չկտրելով, ես կարողանում էի նոյն իսկ կատակ անել իմ վիճակի առիթով:

—Ոչ ոքի մտքով չէր անցնի, որ դուք այսպէս կանուխ կ'դնաք միայնակ քաղաքում թափառելու, շարունակեց նա:—Ասացէք ո՛ւր էիք դնացել դուք:

Այդ ժամանակ ես նրան պատմեցի այն բոլորը, ինչ որ ինձ հետ պատահել էր զարթնելուս վայրկեանից սկսած մինչև այն բոլէն, երբ ես նրան տեսայ: Նա ինձ լսում էր ցաւակցութեամբ:

—Սա կարող եմ ինձ երևակայել ձեր զգացածը, նկատեց նա,—դա շատ սոսկալի լինելու է: Եւ ինչպէս եղաւ որ մենք ձեզ միայնակ թողեցինք այդպիսի մաքառման մէջ.—այդ անհերքելի է:

—Հիմա այդ ամենն անցաւ, դուք փարատեցէք ինձանից

այն սոսկալի մաքերը:

—Դուք այլ ևս թոյլ չէք տալ ի հարկէ, որ նրանք վերադառնան, հարցրեց նա՝ անհանգստութեամբ:

—Դրա համար պատասխանատու չեմ: Առ այժմ դեռ վաղ է այդ մասին վստահ լինել—դեռ ով գիտէ որքան տարօրինակ բաներ եմ տեսնելու:

—Բայց գոնէ խոստացէք, որ մեզ մօտ կը գաք, պնդում էր նա,—և մենք կաշխատենք թեթևացնել ձեր վիճակը:

—Կը գամ, եթէ դուք թոյլ կը տաք: Նստիմիայն ձեր ցաւակցութեանն եմ կարօտ:

—Ուրեմն, վճռւած է, ասեց նա, արտասունքի միջից ժպտալով:

—Միւս անգամ, փոխանակ գնալու Բօստօնում օտար մարդոց մէջ թափառելու, դուք կը գաք ինձ մօտ միասին խօսելու:

Այդ ակնարկութիւնը, թէ մենք այլ ևս օտարներ չենք միմեանց համար, ինձ բոլորովին տարօրինակ չերևաց, մի քանի րոպէի մէջ մեզ այնքան մօտեցրել էին միմեանց իմ յուսահատութիւնը և նրա ցաւակցութեան արտասունքը:

—Իսկ ես խոստանում եմ ձեզ, աւելացրեց նա մի գրգռիչ խորամանկ ժպիտով, որ կամաց կամաց ոգևորութեան փոխեց, —խոստանում եմ, որ երբ դուք ինձ մօտ կը գաք, ես ձեզ այնպիսի դէմք ցոյց կը տամ, իբր թէ ես ձեզ շատ եմ ցաւակցում, և այնքան, որչափ որ դուք կը ցանկանաք, սակայն մի կարծէք, խնդրում եմ, թէ դուք ցաւակցութեան կարօտ էք, կամ թէ ես հաւատում եմ, որ դուք դեռ երկար պիտի տառապէք: Նստեմ, որ այժմեան աշխարհը մի կատարեալ դրախտ է, համեմատելով այն աշխարհի հետ, որ գոյութիւն ունէր ձեր ժամանակներում, և ես հաւատացած եմ, որ դուք շատ շուտով փառք պիտի տաք Աստըծուն, որ ձեր կեանքը մի տարօրինակ դիպածով ընդհատել էր այն դարում նրա համար միայն, որ շարունակւի այս դարում:

IX

Բժիշկն ու իր կինը պակաս չը զարմացան, իմանալով, որ ես ամբողջ առաւօտը միայնակ թափառել եմ քաղաքումը և, ինչպէս երևում էր, նրանք զարմացած էին, որ ես այնքան

բարոյական փոթորիկներ կրելուց յետոյ այսպէս հանգիստ ու անվրդով էի զգում ինձ:

—Անշուշտ ձեր գրօսանքը շատ հետաքրքրական լինելու էր, նկատեց աիկին Լիտը,—դուք այնչափ նոր բաներ կը տեսնէիք:

—Համարեա թէ բոլորն էլ նոր են ինձ համար: Բայց ամենից շատ ինձ զարմացրեց որ ոչ մի խանութ և ոչ մի դրամատուն չտեսայ Վաշինգտոնեան փողոցի վրա: Միթէ դուք վերջացրել էք վաճառականներին ու դրամատէրներին: Գուցէ դուք նրանց բոլորին էլ կախել էք, ինչպէս մի ժամանակ ռուսներն էին անել անիշխանականները:

—Ոչ, ոչ, գործը մինչև այդ տեղ չի հասել, պատասխանեց բփշկը:—Նրանք այլ ևս պէտք չեն մեզ:

—Ապա ռոտերից էք առնում ձեզ պէտք եղած բաները:

—Հիմա էլ առուտուր չկայ, ապրանքների բաժանումը բոլորովին ուրիշ եղանակով է կատարւում: Իսկ ինչ վերաբերում է դրամատներին, մենք հիմա դրամ չունենք որ դրամատներ ունենք:

—Օրիորդ, դարձայ ես դէպի Յուդիթը—ձեր հայրը ծիծաղում է ինձ վրա: Սա նրան չեմ մեղադրում դրա համար, որովհետև իմ տգիտութիւնը ծաղրելը մեծ զւարճութիւն կարող է պատճառել: Բայց իմ դիւրահաւատութիւնն էլ սահման ունի:

—Հայրիկը չի էլ մտածում ձեզ ծաղրել—պատասխանեց աղջիկը հանգստացուցիչ ժպիտով:

Այստեղ խօսակցութիւնն ուրիշ ընթացք ընդունեց. տիկին Լիտն սկսեց ինձ հարց ու փորձ անել 19-րդ դարի կանանց տարազների մասին: Նախահաշիկից յետոյ բփշկն ինձ հրաւիրեց գնալ Բիլվիդերը (տանիքի դիտարանը) իր սիրած հանգստանալու տեղը, ուր մեր խօսակցութիւնը վերստին առաջւայ նիւթի վրա դարձաւ:

—Դուք զարմացաք իմ խօսքերի վրա, սկսեց նա,— որ ասացի հիմա դրամի ու վաճառականութեան պահանջ չունինք. բայց բաւական է այդ մասին փոքր ինչ մտածել և դուք կը տեսնէք, որ վաճառականութիւնն ու դրամը ձեր ժամանակներում կարեւոր էին նրա համար միայն, որ վաճառականական գործն ու արդիւնաբերութիւնը մասնաւոր ձեռքերի մէջ էին գտնւում—ահա թէ ինչու համար նրանք հիմա աւելորդ են:

—Սա չեմ կարողանում միանգամից ըմբռնել, թէ ինչպէս

է միւսի հետեանքը կազմում, ասեցի ես:

— Շատ պարզ կերպով: Երբ շատ անկախ և ինքնուրոյն մարդիկ զբաղւում էին կեանքի և կոնֆօրտի համար կարեւոր առարկաների արդիւնաբերութիւնով, այն ժամանակ անհամար փոխանակութիւններ էր հարկաւոր մասնաւոր անձերի մէջ կատարել, որ մարդիկ կարողանային բոլոր իրանց ուզածները ձեռք բերել: Հէնց այդ փոխանակութիւնն էր, որ վաճառականութիւն էր կազմում, իսկ այդ զանազան ապրանքների միմեանց հետ փոխանակելու միջնորդի դերը կատարում էր դրամը: Բայց երբ ազգն ինքը դարձաւ բոլոր առարկաների միակ արդիւնաբերողը, այդ ժամանակից այլ եւս անհետացաւ մասնաւոր մարդոց միջև փոխանակութիւն կատարելու կարեւորութիւնը: Սյդէժամանակ ամեն բան կարելի էր միայն մի աղբիւրից ստանալ և ոչինչ չէր կարելի ուրիշ աղբիւրից ստանալ: Վաճառականութիւնը փոխարինւեց ապրանքների ուղղակի բաժանումով հասարակական պահեստներից, իսկ այդ բանի համար դրամ հարկաւոր չէ:

— Բայց ինչպէս է կատարւում ապրանքների այդ բաժանումը, հետաքրքրւեցի ես:

— Ամենապարզ եղանակով: Տարւայ սկզբում իւրաքանչիւր քաղաքացու համար վարկ է բացւում, համաձայն այն բանի, թէ ազգային տարեկան արդիւնաբերութիւնից նրան որչափ բաժին կարող է հասնել, և այդ նշանակւում է հասարակական տոմարների մէջ: Քաղաքային մի տոմսակ է ստանում որի օգնութեամբ նա կարող է ստանալ ամեն ինչ, ինչ որ իրան հարկաւոր է, հասարակական պահեստներից, որոնցից ամեն մի համայնքում կան: Սյդ եղանակը ինչպէս կը տեսնէք, բոլորովին աւելորդ է դարձնում որևէ առևտրական գործողութիւն: Կը կամենա՞ք մեր ֆարկային տոմսակը տեսնել:

— Դուք նկատում էք, շարունակեց նա, — մինչ ես ուշադրութեամբ ինձ տւած ստւարտթղթի կտորն էի դիտում, — որ այդ տոմսակը մի յայտնի քանակութեամբ դոլլարների չափով է արւում: Մենք պահել ենք հին տնունը, բայց դա իրականապէս չէ համապատասխանում առարկայի էութեանը, այլ սոսկ մի ալգեբրայական նշան է, մէկ արդիւնաբերութեան արժէքը միւսի հետ համեմատելու համար: Սյդ պատճառով էլ բոլոր արդիւնաբերութիւնների գներն էլ գօրլարներով ու սէնթերով են նշանակւած, ճիշտ այնպէս, ինչպէս

որ ձեր ժամանակներում էր: Ինչ որ ես վերցնում եմ այս տոմսակով, նրա արժեքը դուրս են գալիս այն ընդհանուր վարկի գումարից, որ այս տոմսակի վրայ նշանակած է:

— Բայց եթէ դուք ցանկանաք մի բան ձեր դրացիից վերցնել, դուք կարող էք վերցրած առարկայի գինը այս վարկից վճարել, հարցրի ես:

— Նախ որ, պատասխանեց բժիշկը, — մեր դրացիները ոչինչ ծախելու բան չունին, բայց յամենայն դէպս մեր վարկը չի կարելի ուրիշին տալ, որովհետեւ նա պատկանում է միայն նրան ում անունով որ դրած է: Եթէ ազդը թոյլ տար այդպիսի մի փոխանակութիւն, այն ժամանակ նա ստիպւած պիտի լինէր հսկելու, որ փոխանակութեան բոլոր պայմանները արդարացի և օրինաւոր կատարւէին: Իրամը մէջ տեղից վերացնելու շատ պատճառներ կան, բայց բաւական է և այն մէկ պատճառը, որ դրամի տէր լինելը դեռ բաւական չէ, որ ասելի թէ նա օրինական իրաւունք ունի այդ դրամը ունենալու: Փողի համար գոգութիւն կամ մարդասպանութիւն անողի ձեռքում դրամը նոյն գինն ունի, ինչ որ իր հալալ քրտինքով վատակող մարդու ձեռքում: Մեր ժամանակներում մարդիկ բարեկամաբար իրարու նւէրներ տալիս են, բայց գնել և վաճառելը բոլորովին չեն համապատասխանում այն փոխադարձ լաւ ու անշահասէր յարաբերութիւններին, որոնք պէտք է առաջին տեղը բռնեն քաղաքացիների մէջ. առուտուրը նոյնպէս չի համապատասխանում և այն բանին, որ հասարակութեան բոլոր անդամների շահերը միևնոյն են, որի վրա էլ հէնց հիմնւած է մեր ամբողջ հասարակական կազմակերպութեան ձևը: Մեր այժմեան հասկացողութիւնով առուտուրը իոկապէս հակասօցիալական բան է: Իս սովորեցնում է մարդոց՝ մէկը միւսի հաշիւին հարստանալ, և այն հասարակութիւնը, որի անդամները այդպիսի մի շփոյլի մէջ են կրթւած, երբեք կարող չեն քաղաքակրթութեան ամենացած մակերևոյթից վեր բարձրանալ:

— Բայց ինչպէս կանէք, եթէ դուք աւելի ծախսէք, քան ձեր տոմսակի վրա նշանակած վարկն է:

— Վարկն այնչափ մեծ է, որ աւելի հաւանականութիւն կայ բոլորը չը ծախսելու, պատասխանեց բժիշկը: — Սակայն եթէ մի անակնկալ պահանջի շնորհիւ ամբողջ վարկը ծախսւի, այն ժամանակ մենք կարող ենք միւս տարւայ հաշիւն աւելւած վարկ ստանալ, — թէև այդ բանը չի խրախուսւում մեզանում և:

այդ սովորութեանը վերջ դնելու համար վարկից մեծ զեղջ է անւում:

— Իսկ եթէ դուք ձեզ բաժին ընկած ամբողջ մասը չը ծախսէք, ի հարկէ, մնացածը ձեր օգտին է հաւաքւում:

— Այդ էլ մի յայտնի չափով է միայն թոյլատրւում, եթէ անակնկալ ծախսեր են նախատեսւում: Բայց ընդհանրապէս ենթադրւում է, որ եթէ քաղաքացին իր ամբողջ վարկը չի ծախսել, կը նշանակէ նա կարիք չէ ունեցել և աւելորդն էլ հասարակութեան օգտին է դնում:

— Բայց այդ եղանակով հազիւ թէ կարելի լինի քաղաքացիներին խնայողութիւն սովորեցնել, նկատեցի ես:

— Այդ հարկաւոր էլ չէ, պատասխանեց բժիշկը:— Ազգը հարուստ է և չի էլ ցանկանում, որ իր անդամները կեանքի յարմարութիւնների կարօտութիւն քաշեն: Ձեր ժամանակներում մարդիկ ստիպւած էին ամեն տեսակ հարստութիւն ու փող հաւաքել թէ իրանց և թէ իրանց զաւակների սև օրւան համար: Խնայողութիւնը ժամանակի պահանջի շնորհիւ առաքինութիւն էր համարւում: Իսկ հիմա նա, իր նշանակութիւնն ու օգտակարութիւնը կորցրած լինելով, այլ ևս առաքինութիւն չէ: Հիմա ոչ ոք չի մտածում վաղւան մասին ոչ իր և ոչ էլ իր զաւակների համար, որովհետև ազգն ամեն մի քաղաքացուն ապահովացնում է՝ օրօրոցից սկսած մինչև գերեզմանը, թէ ապրուստի, թէ կրթութեան և թէ առհասարակ կեանքի բոլոր յարմարութիւնների վերաբերութեամբ:

— Այդ շատ ընդարձակ ապահովութիւն է, բացականչեցի ես:— Միթէ կարելի է վստահ լինել, թէ այստեղ մարդի աշխատանքը ազգին հատուցանում է այն բոլոր ծախսերը, ինչ որ ազգը ծախսում է նրա վրա: Ընդհանուր առմամբ, գուցէ և ազգը կարող կը լինի իր բոլոր անդամներին պահել, բայց անշուշտ նրանցից շատերը իրանց վրա ծախսւածից աւելի քիչ են վառարկում, իսկ շատերն էլ ընդհակառակը աւելի շատ: Այդ բանը մեզ դարձեալ բերում է թշուառի խնդրին, որի մասին դուք ինչ դեռ ոչինչ չասացիք: Մենք այս կէտի վրա կանգնեցինք երեկ երեկոյին, եթէ դուք յիշում էք, և ես դարձեալ կրկնում եմ, որ հէնց դրա մէջ է կայանում ամենայն դժւարութիւնը ձեր ազգային արդիւնաբերակ ան ձևի գործադրելու համար: Դուք ինչպէս կարող էք բաւարար և արդար կերպով այնչափ բոլորովին տարբեր ու զանազան, պարապմունքների

և արհեստների համար վարձատրութիւններ որոշելու Մեր ժամանակներում վաճառանոցի սակագիւնն էր աշխատանքի ու ապրանքների գները որոշողը։ Գործատեւներն աշխատում էին որչափ կարելի է շատ ստանալ։ Ճիշտ է, բարոյական կողմից դա մի շատ լաւ ձև չէ, բայց գոնէ այդ կոչում ու կոպիտ ձեռվ մենք կարողանում էինք լուծել այնպիսի մի խնդիր, որ ուրիշ պայմանների մէջ օրական տասն անգամ պէտք էր լուծել։ Մեզ թւում էր, որ դա միակ գործնական միջոցն է։

— Այո, համաձայնեց բժիշկը, — ուրիշ միջոց չկար այնպիսի մի կարգի ժամանակ, երբ ամեն մի անհատի շահերը բոլորովին հակառակ էին ուրիշի շահերին, սակայն շատ ցաւալի կը լինէր, եթէ մարդկութիւնը չը կարողանար երբէք մի աւելի լաւ միջոց գտնել։ Ձեր սխտեմը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ այն սատանայական սկզբունքի գործադրութիւնը, որ ասում է՝ «դու կարիքի մէջ ես գտնուում, իսկ ես օգտուում եմ քո այդ գրութիւնից»։ Ամեն մի ծառայութեան վարձատրութիւնը, ոչ թէ աշխատանքի դժարութիւնից կամ վտանգաւոր լինելուց էր կախած, — որովհետեւ ամբողջ աշխարհի ամենադժար, վտանգաւոր ու զգուշի աշխատանքը կատարում էին այն դասակարգերը, որոնք ամենից քիչ էին վարձատրւում, — այլ բացառապէս կախած էր այն մարդոց քմահաճոյքից, որոնք այդ ծառայութեան կարիքն ունէին։

— Այդ այդպէս է, համաձայնեցի ես։ — Բայց վաճառանոցի տակսայի համաձայն գներ որոշելու եղանակը շատ գործնական էր, ես չեմ հասկանում, թէ դուք ինչ կարող էիք հնարել նրա տեղը։ Քանի որ կառավարութիւնը ինքն է միակ գործատեւը, ուրեմն կարող չէ ոչ բանւորական վաճառանոց լինել և ոչ էլ տակսաւ Բանւորական վարձը կառավարութիւնն իր ուզածի պէս է նշանակում։ Դրանից բարդ ու փափուկ խնդիր անկարելի է երեւակայել, և անշուշտ այդ բանն ընդհանուր դժգոհութիւն է յարուցանում։

— Ներեցէք, խնդրեմ, բայց ինձ թւում է, որ դուք չափազանցնում էք այդ դժարութիւնը, խօսքս կտրեց բժիշկը։ — Երեւակայեցէք, որ խելացի մարդերից կազմած մի խորհրդի յանձնւած է բոլոր կարգի աշխատանքների համար վարձ նշանակել այնպիսի սխտեմի համաձայն, որ մեր սխտեմի նման ամեն մարդ գործ ունենայ և նա իր ազատ կամքով ընտրի իւր պարագմունքը։ Միթէ դուք չէք նկատում, որ որչափ էլ

սկզբում սխալ չշանակած լինին վարձատրութիւնները, այդ սխալը շուտով կտրկի է ուղղել: Աւելի դուրեկան պարագամունքներէ համար ցանկացողներ շատ կը լինէին, իսկ անգիւր պարագամունքներով գրադուլ ցանկացողները շատ քիչ, մինչև որ սկզբնական սխալը չուղւէր: Այս ասում եմ ձեզ պատասխանելու համար յիշելու: Թէև այդ եղանակը շատ հեշտ գործադրելի է թուում ինձ, բայց դա չէ մոնում մեր սխառմի մէջ:

—Ապա դուք ինչպէս էք վարում վարձ նշանակելիս, դարձեալ հարցրի ես:

Բժիշկն իսկոյն չը պատասխանեց, մի քանի րոպէ նա մտածութեան մէջ ընկաւ:

—Ի հարկէ, վերջապէս խօսեց նա,—ինձ այնքան ծանօթ է ձեր հին սխառմը, որ ես կարողանում եմ ձեր հարցի իմաստն ըմբռնել: Այժմեան նոր հասարակական կացութիւնը այնչափ տարբեր է հինց, որ ես դժարանում եմ, թէ ինչպէս աւելի պարզ պատասխան տամ ձեզ: Դուք ինձ հարցնում էք, թէ մենք ինչպէս ենք թոշակները որոշում: Կարող եմ միայն ձեզ ասել, որ այժմեան մեր սօցիալական տնտեսութեան մէջ այնպիսի գաղափար չը կայ որ կարողանար համապատասխանել այն բանին, ինչ որ դուք թոշակ էիք անւանում:

—Այսինքն դուք դրամ չունիք, որ թոշակ վճարէք, ասացի ես: Բայց չէ որ այն վարկը, որ կառավարութիւնը նշանակում է քաղաքացիներին հասարակական պահեստներից ստանալու համար, բոլորովին համապատասխան է թոշակի: Ի՞նչ չափով են նշանակում վարկերը արդիւնաբերութեան զանազան ճիւղերում աշխատողների համար: Ի՞նչ հիմունքներով են դեկավարում մասնէ—բաժիններ տալու ժամանակ:

—Իւրաքանչիւրի իրաւունքները նրա վրա են հիմնւում, որ նա մարդ է, պատասխանեց բժիշկը:

—Այդչափ միայն, բացականչեցի ես չը հաւատալով.— Միթէ դուք ուզում էք ասել, թէ բոլոր մարդիկ միևնոյն մասնէբաժինն ունին:

—Անկասկած:

Այս գրբի ընթերցողները, որոնք երևի երբեք ուրիշ հասարակական կազմակերպութեան մասին գաղափար չեն ունեցել, կամ գուցէ, և պատմական փաստերից միայն տեղեկութիւն ունեն, այն հին ժամանակների մասին, երբ բոլորովին տարբեր կարգեր էին տիրապետում,—հազիւ թէ կարողանան

երևակայել, թէ՛ որ աստիճան ինձ զարմացրեց ու ապշեցրեց բժիշկ լիտի այդ պարզ պատասխանը:

— Ինչպէս տեսնում էք, շարունակեց նա,— ոչ միայն մենք փող չունինք թոշակ վճարելու համար, այլ պարզապէս մեզանում մի այնպիսի բան չկայ, որը կարողանար ձեր թոշակ ասած գաղափարին համապատասխանել:

Մինչ նրա այդ ասելը ես փոքր ինչ ուշքի եկայ եւ մի քանի քննադատական նկատողութիւններ կարողացայ անել այդ, ինձ համար չափազանց տարօրինակ, կացութեան մասին:

— Բայց չէ՞ որ ոմանք երկու անգամ աւելի կարող են աշխատել, քան ուրիշները, բացակայեցի ես:— Միթէ՛ ընդունակ դործաւորները գոհ կը լինեն այնպիսի մի կանոնով, որ նրանց հաւասար է ճանաչում միջակ գործաւորների հետ:

— Մենք անարդարութեան մասին գանգատւելու ոչ մի առիթ չենք թողնում, պատասխանեց բժիշկը, քանի որ այնպէս ենք անում, որ բոլոր մարդիկ հաւասար չափով աշխատեն:

— Բայց ինչպէս է կարելի այդ, քանի որ երկու հոգի անգամ չեն գտնւի, որ միատեսակ ուժի տէր լինեն:

Իրանից էլ հասարակ բան չկայ: Մենք ամէն մէկից պահանջում ենք, որ նա իր ուժի չափովն աշխատի, այսինքն՝ պահանջում ենք մարդից այնչափ ժրջանութիւն, որչափ որ նա կարող է ունենալ:

— Սնթադրելով նոյն իսկ, որ բոլորն էլ հաւասար ժրջանութիւն են գործ դնում, բայց չէ՞ որ ամեն մէկի ժրջանութեան արդիւնքը բոլորովին տարբեր կը լինի միւսներից:

— Բոլորովին ճիշտ է, սակայն գործ դրած աշխատանքի քանակութիւնը ոչ մի կապ չունի այդ խնդրի հետ, դա միմիայն ժրջանութեանն է վերաբերում: Հասարակութեանը ծառայութիւն մատուցանելը բարոյական խնդիր է, իսկ աշխատանքի քանակութիւնը— նիւթական մի քանակութիւն է: Շատ տարօրինակ տրամաբանութիւն կը լինէր եթէ բարոյական խնդիրը նիւթական չափով որոշւէր: Հաւասար ժրջանութիւն գործ դնողները, բոլորն էլ հաւասար չափով են աշխատում: Մարդու ձիրքերը, որչափ էլ նրանք փայլուն լինին, նրա պարտաւորութեան չափն են միայն որոշում: Մեծ ընդունակութիւններով օժտւած մարդը,— եթէ աւելի պակաս է գործ կատարում, քան նա կարող էր կատարել, թէև նրա կատարած գործը շատ էլ աւելի լինէր փոքր ընդունակութիւն ունե-

ցողից, որ աշխատում է իր բոլոր եռանդով, աւելի վատ գործաւոր է համարւում քան վերջինը, և նա մինչև իր մահը պարտական է մնում իր մեծաւորներին: Ստեղծողն ամեն մարդու մի դաս է տւել նրա ընդունակութեան համեմատ, մենք էլ պահանջում ենք միայն, որ մարդը իր այդ դասը բարեխղճութեամբ սովորի:

— Ի հարկէ, դա շատ գեղեցիկ փիլիսոփայութիւն է, ասեցի ես, այդուամենայնիւ դա շատ էլ հաճելի չի լինիլ այն մարդի համար, որ ուրիշից երկու անգամ աւելի գործ է կատարում, իսկ նրա հետ հաւասար վարձատրութիւն է ստանում, թէկուզ նրանք երկուսով էլ միևնոյն եռանդը գործ դրած լինեն:

— Միթէ ձեզ այդպէս է թւում, զարմացաւ բժիշկը:— Գիտէք, այդ շատ հետաքրքրական երևոյթ է ինձ համար: Մեր հասկացողութեամբ պէտք է պատժել այն մարդին, որ կարող է, ուրիշի եռանդի չափ եռանդ գործ դնելով, նրանից երկու անգամ աւելի գործ կատարել, բայց չի կատարում: Կը նշանակէ, 19 րդ դարում, եթէ ձին այծից երկու անգամ աւելի բեռն էր տանում, դուք երևի նրան դրա համար վարձատրում էիք: Իսկ մենք նրան մի լաւ կը մարակէինք, եթէ նա չը տանէր բեռը, որովհետև նա այծից աւելի ուժեղ լինելով, պարտաւոր է նրանից աւելի էլ ծանր բեռ տանել: Չարմանալի է, թէ ինչպէս են փոխւում բարոյական հասկացողութիւնները:

Այս ասելիս բժիշկը աչքերը այնպէս պլացրեց, որ ես ակամայ ծիծաղեցի:

— Ինձ թւում է, պատասխանեցի ես, որ իսկական պատճառը,— թէ ինչու մենք մարդոց ընդունակութիւնները վարձատրում էինք, իսկ կենդանիների աշխատանքի վրա նայում էինք անտարբեր կերպով— այն էր, որ կենդանիները իբրև ոչ բանական էակներ, բնականաբար իրենց ամբողջ եռանդը գործ են դնում, այն ինչ մարդոց եռանդը աւելացնելու համար՝ անհրաժեշտ էր նրանց վարձատրել իրենց ձիրքի և կատարելիք աշխատանքի քանակութեան համեմատ: Միթէ դուք միևնոյն կարիքը չէք զգում, կամ միթէ մարդկային ցեղը բարոյապէս փոխւել է բոլորովին այս մի հարիւր տարւան մէջ:

— Ձեռ կարծում, որ մարդկային բնատրութիւնը այդ կողմից փոխւած լինի: Նա դեռ այնպիսի վիճակի մէջ է գտնւում, որ դեռ մասնաւոր դրդումներ են հարկաւոր լինում,

ինչպէս օրինակ՝ պարզեատրութիւն և առանձնաշնորհումներ, միջակ մարդի մէջ եռանդ յարուցանելու համար:

— Բայց ինչը կարող է մարդին ստիպել ամենամեծ ջանասիրութիւն գործ դնելու, քանի որ նրա ստացած եկամուտը միևնոյնն է մնում, ինչքան կուզի ժրջան լինի: Այդ կարգի հասարակական կազմակերպութեան մէջ ամենամեծ բարոյականութեան տէր մարդիկ միայն նւիրած լինեն ընդհանուրի շահերին, իսկ միջակ մարդը տրամադրւած կը լինի ծովանալու, մտածելով, թէ կարիք չկայ առանձին ջանասիրութիւն ցոյց տալու, քանի որ դրանով ոչ նրա արդիւնքը կարող է աւելանալ, ոչ ծովութիւնից կը պակսի:

— Միթէ դուք կարծում էք, պատասխանեց իմ խօսակիցը, որ մարդկային բնութիւնը, բացի աղքատանալու երկիրից ու ճոխ կեանք վարելու սիրուց, ուրիշ ոչ մի բանի զգայնութիւն չունի, որ ասում էք, թէ ապահով կեանքը և կեանքի բարիքներից հաւասարապէս օգտւելը կարող են մարդոց մէջ մեռցնել նրանց եռանդը: Հաւատացէք, որ ձեր ժամանակակիցները չէին կարող այդպէս մտածել, թէ և միշտ աշխատում էին ցոյց տալ, թէ այդպէս են մտածում: Նրբ խնդիրը բարձր տեսակի ինքնագոհութեան էր վերաբերւում, նրանք բոլորովին ուրիշ շարժառիթների էին ենթարկւում: Ոչ թէ դրամական վարձատրութիւն, այլ պատիւ, ուրիշներից շնորհակալութիւն ստանալու յոյս, հայրենասիրութիւն և պարտաճանաչութիւն, — ահա այս զգացմունքներն էին դնում զօրքի առաջ, երբ պէտք էր լինում մեռնել հայրենիքի համար: Ոչ մի դար չի եղել, որ այս զգացմունքներն ունեցած չլինի և սրանցով չլինի առաջնորդւած դէպքի ամենաազնիւն ու ամենալաւը: Այդ դեռ բաւական չէ. եթէ դուք վերլուծութեան ենթարկէք մարդոց փողատիրութիւնը, կը տեսնէք, որ աղքատութիւնից վախենալը և ճոխ կեանք վարելու փափազը չէին միայն, որ մարդոց ստիպում էին հարստութիւն հաւաքել: Բացի դրանից կային և աւելի բարձր ձգտումներ, ինչպէս հասարակական դիրքի և աստիճանի հասնել, տաղանդաւոր ու յաջողակ մարդի հռչակ վայելել: Այս պատճառով ահա մենք էլ, թէ և վերջացրել ենք մեր միջից աղքատութիւնը, որից այլ ևս վախեցող չկայ, վերջացրել ենք նմանապէս փաթթած կեանքը և նրա վրա յոյս ունենալը, բայց մենք բոլորովին չենք դիտել այն ամենակարևոր շարժառիթներն, որոնք ձեր ժամանակներում դրամասիրութեան հիմքն

էին կազմում, և որոնք կարող են դրդել մարդոց ամենամեծ ծառայութիւններ մատուցանելու: Բիրդ շարժառիթները, որոնք այլ ևս մեզ վրա չեն ազդում, փոխւած են աւելի վսեմ շարժառիթների, որոնք ձեր ժամանակներում բռնորոշին անծանօթ էին հասարակ աշխատաւորներին նրանց վարձկանութեան շնորհիւ: Հիմա երբ արդիւնաբերութիւնը այլ ևս մասնաւոր ու անհատական ծառայութիւն չէ, այլ ազգային, հայրենասիրութիւնը և մարդասիրութիւնը նոյնպէս են ազդում դործաւորի վրա, ինչպէս ձեր ժամանակներում ազդում էին դինւորի վրա: Արդիւնաբերական բանակը—մի կատարեալ զօրք է, ոչ միայն նրա լաւ կազմակերպութեան շնորհիւ, այլ և այն բուռն անձնւիրութեան, որ ոգևորում է նրա բոլոր անդամներին: Ինչպէս որ դուք էիք աշխատում ձեր զօրքի ոգին բարձրացնել, նրա մէջ հայրենասիրութիւն ու փառասիրութիւն զարգացնելով, այնպէս էլ մենք ենք անում: Որովհետև մեր ամբողջ արդիւնաբերական սիստեմը հիմնւած է այն սկզբունքի վրա, որ ամեն մարդից հաւասար եռանդ է պահանջւում աշխատանքի մէջ, դրա համար էլ այդ ամենալաւ միջոցն է, ինչ որ մենք ենք անում: Դուք ինքներդ կը տեսնէք, որ այն միջոցները, որոնցով մենք խրախուսում ենք աշխատաւորներին, պէտք է որ մեր սօցիալական կազմակերպութեան ամենաէական մասը կազմեն: Մեզանում հասարակական ծառայութեան մէջ ցոյց տւած եռանդը—միակ հաստատ ճանապարհն է հասարակութեան համակրութիւնը վայելելու, դիրք ու պաշտօն ստանալու համար: Մէկի հասարակութեանը մատուցած ծառայութիւնները որոշում են նրա դիրքը այդ հասարակութեան մէջ: Եւ ես կարծում եմ, որ մարդոց մէջ եռանդ յարուցանելու համար մեր ունեցած գրդիչ պայմանների հետ համեմատելով ձեր ժամանակաւ այդ կարգի սովորական պայմանները,—աղքատութեան վախը ու ճոխ կեանքի սէրը—չատ թոյլ, անհաստատ և նոյն իսկ բարբարոսական շարժառիթներ էին:

—Ինձ համար շատ հետաքրքրական է, ասեցի ես,—ձեր հասարակական կարգերի հետ ծանօթանալ:

—Մեր կարգերի սիստեմը իրանց բոլոր մանրամասնութիւններով, ի հարկէ, շատ բարդ է, պատասխանեց ըփելը,—այդ սիստեմի վրա է հիմնւած մեր արդիւնաբերական բանակի ամբողջ կազմակերպութիւնը, բայց մի քանի լուսքով ես կարող եմ ձեզ դադափար տալ այդ մասին:

Այստեղ մեր խօսակցութիւնը ընդհատւեց սիրուն Յուդիթի բերւեղեցիքով յայտնելով։ Նա զքօսանքի հազուատ էր հազաւած և եկել էր հօր հետ խօսելու մի յանձնարարութեան մասին, որ պիտի կատարէր ինքը։

—Ի դէպ, Յուդիթ, ասեց հայրը, երբ նա ուզում էր գրնալ,—ինձ թւում է, որ մեր հիւրը կուզենար քեզ հետ մեր ապրանքների պահեստները այցելել։—Սա նրան արդէն մի քիչ պատմեցի մեր ապրանքները բաժանելու ձևի մասին և գուցէ նա կուզենայ այդ բոլորը գործնականութեան մէջ տեսնել։ Իմ աղջիկը, դարձաւ նա դէպի ինձ,—եռանդուն խանութներ յաճախող է և այդ մասին նա ինձնից աւելի շատ բան կարող է ձեզ ասուրեցնել։

Այդ առաջարկութիւնը, ի հարկէ ինձ շատ դուր եկաւ։ Յուդիթը սիրալիր կերպով պոտախախտեց, թէ ինքը շատ ուրախ է օգտուել եւ ընկերակցութիւնից, և մենք միասին դուրս եկանք տանից։

X

—Սա ձեզ մեր ապրանքների պահեստները ցոյց կըտամ և կը բացատրեմ, թէ ինչպէս ենք մենք բան դնում, ասեց իմ ուղեկիցը, երբ մենք փողոց դուրս եկանք,—միայն թէ դուք էլ ինձ պիտի պատմէք թէ առաջւան ժամանակներում ինչպէս էին ապրանք դնում։ Ճիշտն ասած, որչափ էլ այդ խնդրի մասին կարդացել եմ, ես երբէք չեմ կարողացել մի բան հասկանալ։ Սրինակի համար, եթէ դուք այնչափ շատ խանութներ տեսնէք, որոնցից ամէն մէկը զանազան տեսակի ապրանքներ էին պարունակում, ինչպէս կարող էր մի կին իր ուզած ապրանքն ընտրել, առանց բոլոր խանութները ման գալու։ Ուրիշ կերպ ախր նա չէր կարող իմանալ թէ ինչ ընտրութիւն անէր։

—Ի հարկէ, այդ միակ միջոցն էր ղիտենալու համար, թէ մագապիներում ինչ ապրանքներ կան։

—Հայրիկն ինձ անւանում է մագադիներների անխոնջ թափառող, մինչդեռ ես շատ շուտ պիտի յօգնէի, եթէ ստիպւած լինէի մի այդպիսի ահագին ճանապարհորդութիւն կատարել, ասաց Յուդիթը ծիծաղելով։

—Ճիշտ է, զբաղւած կանայքը միշտ զանգատուում էին, որ խանութներ ման գալու համար շատ ժամանակ են կորցնում։ Իսկ անգործ պարապ կիների համար այդ սխառմը մի կատարեալ գիւտ էր,—խանութներ ման գալը նրանց օգնում

էր պարապ ժամանակը մեռցնել:

—Բայց ենթադրենք, որ քաղաքում հազար հատ խանութներ կային—հարիւրաւորները միեւնոյն օպրանքն ունեցողներ—ինչպէս կարող էին այդ բոլորը միանգամից մօն դալ նոյն իսկ ամենապարապ կիներն անգամ:

—Ի հարկէ, նրանք անկարող էին այդ անել, պատասխանեցի ես:—Նրանք, որոնք երկար ժամանակ առևտուրի փորձառութիւն էին, ունեցել, ժամանակով սովորում էին, թէ որտեղ կարելի է գտնել այսինչ հարկաւոր բանը: Այդ կարգի կանայք շատ մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել էին, թէ ինչ խանութում ինչ կարգի ապրանքներ կան, և այդ պատճառով միշտ թէ լաւ ասլրանք և թէ օգտակար գներով էին առնում: Բայց բաւական երկար փորձառութիւն էր հարկաւոր այդ հմտութիւնը ձեռք բերելու համար: Իսկ նրանք, որ զբաղւած էին լինում և շատ քիչ էին առևտուր անում, առնում էին ինչ որ հանդիպում էր, և մեծ մասամբ անյաջող էր դուրս գալիս ներանց առածը: Շատ հազիւ էլ պատահում, որ առևտուրի մէջ անփորձ մարդիկ, իրանց վճարած դրամի համապատասխան ապրանք ստանային:

—Բայց ինչո՞ւ համար դուք այդ անյարմար ձևը չէիք փոխում, քանի որ զգում էիք նրա պակասութիւնները:

—Այստեղ էլ միեւնոյն բանն էր կրկնում, ինչ որ մեր միւս հասարակական կարգերի մէջ: Մենք բոլորովին պարզ կերպով տեսնում էինք նրանց թերութիւնները, բայց դրանց հեռացնելու հնարը չէինք գտնում:

—Ահա և մեր համայնքի պահեստը, ասեց Յուդիթը, երբ մենք հասանք այն չքեղ շինութիւններից մէկի դռանը, որ ես իմ առաւօտեան զբօսանքի ժամանակ նկատել էի: Նրա արտաքին կողմում ոչ մի այնպիսի բան չկար, որով կարելի լինէր իմանալ թէ մագազին էր: Նրա մեծ պատուհանների առջևում ոչ մի աղբիւնք չկար ի ցոյց դրւած, ոչ էլ նշանատախտակ կար յաճախորդներ գրաւելու համար. սակայն դրա փոխարէն մուտքի վերևում մի խումբ հսկայական արձաններ էին կանգնեցրած, որոնց մէջ տեղում Առատութեան կանացի կերպարանքն էր տեղաւորւած իրան համապատասխան պարագանքով: Ներսու՞մ դուրս անող բազմութեանը նայելով երկու սեռի մէջ եղած համեմատական թիւը նոյնն էր, ինչ որ 19-րդ դարում: Յուդիթն ինձ բացատրեց, որ քաղաքի ամեն մի հա-

մայնքում մի այսպիսի մեծ պահեստ կայ, այնպէս որ ոչ մի ընտկարա՞ն պահեստից հինգ ըռպէից աւելի հեռաւորութեան վրա չէ գտնուում: Դա 20-րդ դարի առաջին հասարակական շէնքն էր, որ ես տեսնում էի, և ի հարկէ, նա ինձ վրա մեծ տպաւորութիւն գործեց: Սա մտայ մի ընդարձակ և լոյսով հեղ-հեղած սրահի մէջ, ուր լոյսը ոչ միայն լուսամուտներից էր թափանցում, այլ և առաստաղի գմբեթից, որի գագաթը ամե-նաքիչը 100 կանգուն բարձրութիւն կունենար: Գմբէթի տակ, սրահի մէջ տեղում մի փառաւոր շատրւան էր խաղում, իր շուրջը դուրեկան զովութիւն տարածելով: Պատերն ու առաս-տաղը շատ նուրբ գոյների տամկանկարներով էին ծածկուած, երևի այն մտքով, որ լոյսի գօրութիւնը մեղմացնեն առանց կը-լանելու: Շատրւանի շուրջը բազմոցներ ու բազկաթոռներ էին շարւած, որոնց վրա յաճախորդները նստոտել էին ու իրարու հետ խօսակցում էին: Ամբողջ սրահի չորս կողմով պատերի վրայի գրւածքները ցոյց էին տալիս, թէ որտեղ ինչ կարգի ապրանքներ են տեղաւորւած, և իւրաքանչիւր բաժնի առջև երկար սեղաններ կային շինւած: Յուզիթը մօտեցաւ այդ սե-ղաններից մէկին, որտեղ կիսէյանների չափաւանց հարուստ նմուշներ կային դարսած և սկսեց տնտղել:

—Ապա գործակատարը որտեղ է, հետաքրքրւեցի ես, նկատելով որ սեղանի յետևում ոչ ոք չկար:

—Առ այժմ ես գործակատարի պէտք չունիմ, պատաս-խանեց Յուզիթը, — ես դեռ ապրանքը չեմ ընտրել:

—Իսկ մեզանում գործակատարի գլխաւոր պարտականու-թիւնն այն էր, որ յաճախորդներին օգնէր ընտրութիւն անե-լու, ասեցի ես:

—Ի՞նչպէս: Նրանք թելադրում էին թէ մարդ ինչի՞ պէտք ունի:

—Այո՛, շատ անգամ էլ սախլում էին գնել այն, ինչ որ քուրորդին հարկաւոր չէր լինում գնողին:

—Բայց միթէ տիկիները այդ բանը յանդգնութիւն չէին համարում, հարցրեց Յուզիթը զարմացած: — Գործակատարի քնչ գործն է թէ մենք ինչ կը գնենք կամ ինչ չենք գնի:

—Ի՞նչպէս թէ ինչ գործն է: Նրանց նրա համար էին վար-ձում, որ ամեն կերպ աշխատեն ապրանք սաղացնել, և յոյս ունէին, որ նրանք այդ բանի համար ամեն ջանք գործ կը գնեն, իսկ պէտք եղած ժամանակ, նոյն իսկ ուժով ապրանքը

մուշտարուն կը կապեն:

—Հա՛, ճիշտ ես բոլորովին մոռացայ: Ձեր ժամանակներում ախր խառնութեաններն ու գործակատարները ապրանք ծախելով էին իրանց գոյութիւնը պահպանում: Հասկանալի է, որ հիմա բանը բոլորովին ուրիշ է: Ապրանքները ազգային սեփականութիւնն են կազմում: Նրանք այստեղ դրած են միայն պահանջ ունեցողներին համար. գործակատարների պարտականութիւնն է յաճախորդներին ծառայութիւն մատուցանել և նրանց հրամանները կատարել. բայց գործակատարները ոչ մի շահ չունին մի արշին կամ մի ֆունտ ապրանք աւելի տալու յաճախորդին:—Երեւակայում եմ, որ շատ ծիծաղելի կը լինէր տեսնել, թէ գործակատարներն ինչպէս են ստիպում յաճախորդներին՝ գնել այն՝ ինչ որ նրանք չեն ցանկանում:

—Բայց չէ՞ որ գործակատարը հիմա էլ ձեզ շատ օգտակար կարող է լինել ապրանքների մասին զանազան տեղեկութիւններ հաղորդելով ձեզ, պատասխանեցի ես:

—Ոչ, այդ բանը գործակատարի պարտականութիւններին մէջ չի մտնում: Ահա այս տպագրւած թերթիկները, որոնց համար կառավարութիւնը պատասխանատու է, բոլոր պէտք եղած տեղեկութիւնները հաղորդում են մեզ:

Այդ ժամանակ միայն ես նկատեցի, որ ամեն մի նմուշի կողքին մի թերթիկ էր կայքած, որոնց վրա կարճառօտ կերպով ապրանքի մասին ամեն տեսակ տեղեկութիւններ կային տպագրւած՝ թէ ինչ նիւթից, ինչ գործարանում են շինւած և ինչ գին ունին, այնպէս որ դրանից յետոյ ուրիշ ոչ մի հարցում անելու կարիք չկար:

—Պը նշանակէ, բոլորովին կարեորութիւն չկայ որ գործակատարը այս կամ այն ապրանքը յանձնարարի ձեզ գնելու, հարցրի ես:

—Բոլորովին ոչ: Պէտք էլ չկայ, որ նա ապրանքների մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ունենայ: Քաղաքավարութիւն ու ճշտութիւն իրենց պատւիրւած գործի մէջ— ահա այն բոլորը, ինչ որ պահանջւում էր գործակատարից:

—Որչա՞փ ստախօսութիւններից է ազատում մարդու այս ձեր սխտեմը, բացականչեցի ես:—Սակայն իմ շատախօսութիւնով, կարծեմ ձեզ յետ եմ ձգում գործից, օրիորդ:

—Բոլորովին ոչ: Նստե՛ք ընտրեցի, ինչ որ ինձ հարկաւոր էր:

Այս ասելով նա սեղմեց զանգալի կոճակը և իսկոյն գործակատարը եկաւ: Սա օրիորդի պատէրները մատիտով գրեց մի տախտակի վրա և նրանից երկու պատճէն վերցնելով, մէկը յանձնեց օրիորդին, իսկ միւսը մի փղբրիկ տուփի մէջ դնելով, զցեց փոխանցելի խողովակի մէջ:

— Տւած պատէրի պատճէնը, բացատրեց ինձ Յուդիթը, երբ գործակատարը գրելիք ապրանքի արժէքը հաշուով դուրս եկաւ վարկային տոմսակի գումարից, — պատէրի պատճէնը ապրանք գնողին է յանձնուում, այնպէս որ եթէ մի սխալմունք պատահի, շատ հեշտ է ուղղել:

— Դուք շատ շուտ ընտրեցիք ձեր ուզածը, նկատեցի ես: — Դուք ինչ գիտէք, թէ ուրիշ պահեստներում աւելի յարմար բան չէիք կարող գտնել: Բայց երևի, դուք պարտաւոր էք դրնել միմիայն ձեր թաղի պահեստում:

— Օ, ոչ: Մենք կարող ենք գնել, որտեղ որ ցանկանանք, թէև ի հարկէ, համարեա թէ միշտ առնում ենք այնտեղ, որ մեր տանից աւելի մօտ է: Նա ոչ մի օգուտ չի ունենալ, եթէ ուրիշ պահեստներ դնայի: Ամեն տեղ էլ միևնոյն ապրանքներն են. իւրաքանչիւր պահեստում կան այն բոլոր ապրանքների նմուշները, որոնք շինուում են Միացեալ Նահանգներում կամ թէ բերւում են ուրիշ երկրներից: Ահա ինչու համար մենք կարող ենք շատ շուտ ընտրել մեր ուզածը և պէտք էլ չունինք երկու պահեստ դնալու:

— Կը նշանակէ, յայ միմիայն նմուշների պահեստներ են: Նա չեմ տեսնում, որ գործակատարները ապրանք կտրեն ու թղթերի մէջ փաթաթեն:

— Բոլոր մեր մագազինները — նմուշների պահեստներ են, բացի արդիւնաբերութեան մի երկու ճիւղերից: Համարեա թէ բոլոր ապրանքները գտնւում են քաղաքային մեծ կենդրոնական պահեստում, ուր ուղղակի գործարաններից են բերւում: Մենք մեր պատէրներն անում ենք նմուշների և ապրանքների մասին տպագրւած տեղեկութիւնների ցուցմունքով: Պատէրները ուղարկւում են կենտրոնական պահեստը և այնտեղից են ստացւում ապրանքները:

— Ի հարկէ, դա ազատում է ձեզ շատ երկար ու բարակ գործողութիւններից, ասացի ես: — Մեր սխտեմով՝ գործարանատէրը ապրանքը ծախում էր հակերով առևտուր անողներին, հակերով առևտուր անողը ծախում էր մանր ծախս անողներին,

իսկ այս վերջիններն էլ ծախում էին ապրանքը գործածողներին և այդ ամեն դեպքում էլ հարկաւոր էր լինում սակարկութիւն անել: Իսկ դուք ձեր գործը վերջացնում էք առանց որևէ սակարկութեան և առանց մանրամասնների, որոնք անագին տոկոսներ էին վերցնում ու մի ամբողջ բանակ գործակատարներ էին պահում: Ահա այս տունը՝ միայն մեծ վաճառատան նմուշների պահեստ է և շատ գործակատարների կարիք չունի: Մեր ժամանակներում գործակատարներն ապրանք էին ցոյց տալիս, յորդորում էին զնել այս կամ այն, հէնց իսկոյն չափում, կտրում և փաթաթում էին, և տաս մարդ էլ բաւական չէին լինիլ այն գործն անելու համար, ինչ որ այստեղ մէկ մարդ է կատարում: Ձեր արած խնայողութիւնը չափազանց մեծ է:

—Նրեի՛ այդպէս է, պատասխանեց Յուդիթը,—բայց մենք ուրիշ եղանակի մասին գաղափար էլ չունինք: Ի դէպ դուք անպատճառ պէտք է խնդրէք հօրիցս, որ նա ձեզ մէկ անգամ ապրանքների կենդրոնական պահեստը տանի: Շատ ժամանակ չէ, ինչ որ ես գնացել եմ այնտեղ, տեսնելու արժանի բան է: Սիստեմը ի հարկէ կատարելագործութեան է հասցրած: Ահա այնտեղ, այն վանդակի մէջ, ուղարկող—գործակատարն է գտնւում. բոլոր պատւէրները, որ ստացւում են զանազան պահեստներից, սրա մօտ են ուղարկւում փոխանցելի խողովակների միջոցով: Այդ գործակատարի օգնականները տեսակների են բաժանում ստացւած պատւէրները և ամեն մի տեսակը զատ զատ արկղների մէջ են դնում: Ուղարկող գործակատարի առջևում մի դիւժինի չափ փոխանցելի խողովակներ կան, որոնցից ամէն մէկը համապատասխանում է առանձին կարգի ապրանքներին, և իւրաքանչիւր խողովակ միացրած է իւրեն համապատասխանող ապրանքների պահեստի հետ: Գործակատարը պատւէրներով լի արկղը գցում է մի յայտնի խողովակի մէջ և մի քանի րոպէից նա գնում միւս ուրիշ նմուշների մագազիններից ուղարկւած, միևնոյն տեսակի պատւէրների հետ միասին, ընկնում է այդ ապրանքին համապատասխանող բաժանմունքը: Այդտեղ պատւէրները կարգացւում են, տոմարների մէջ են մտցնւում և կայծակի արագութեամբ գործադրւում են: Այ, հէնց այդ գործադրութիւնն է ամենահետաքրքրական գործողութիւնը: Ապրանքների հակերը դրած են զլանանիւնների վրա, որոնք մեքենաների միջոցով պտոյտ են գալիս և հակ

